

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І. МЕЧНИКОВА

ЯВОРСЬКА ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 911.314: 30(477) (043.3)

**РЕГІОНАЛЬНІ ГЕОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

11.00.02 - економічна та соціальна географія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук

Одеса - 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант: доктор географічних наук, професор

Топчієв Олександр Григорович,

Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, професор

Офіційні опоненти:

доктор географічних наук, професор

Руденко Леонід Григорович

Академік Національної академії наук України, Заслужений діяч науки і техніки, директор інституту географії НАН України, професор

доктор географічних наук, професор

Шаблій Олег Іванович

завідувач кафедри економічної та соціальної географії Львівський національний університет імені Івана Франка, професор

доктор географічних наук, професор

Джаман Василь Олексійович завідувач кафедри географії України та регіоналістики Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, професор

Захист дисертації відбудеться "21" серпня 2014 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.03 при Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова за адресою: 65058, м. Одеса, Шампанський пров., 2, ауд. 108.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий "21" листопада 2014 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради
кандидат географічних наук, доцент

Н. С. Нефедова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Суспільний запит на геодемографічні дослідження зумовлений масштабними і глибинними політичними і соціально-економічними трансформаційними процесами, що нині протікають в Україні. В умовах глибокої соціально-економічної кризи країна увійшла у стадію загальної депопуляції населення. Сучасна демографічна криза кількаразово розглядалась на рівні Парламенту та Уряду і потребує якнайшвидшого пом'якшення та розв'язання на нових соціально-економічних засадах.

З проголошенням державної регіональної політики (2001 р.) постала актуальна проблема регіоналізації країни взаємопов'язано з адміністративно-територіальною реформою та розробленням регіональної демографічної політики. Йдеться про заміну сучасної систематики розселення населення, жорстко прив'язаної до чинного адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни, на регіональні системи розселення, що відповідають об'єктивному історико-географічному поділу України на регіони. При цьому за європейськими нормами майбутні регіони України повинні бути значно крупнішими сучасних областей (**базові регіони** NUTS-II), а регіоналізація країни - обов'язкова умова її входу до ЄС. Регіональна систематика розселення повинна стати об'єктивною основою такої регіоналізації і нового АТУ.

Загальна цільова спрямованість дослідження - обґрунтування та теоретико-методологічне розроблення геодемографії як нового напрямку, що формується на перетині наук про народонаселення, географії населення та регіоналістики. Геодемографія вивчає геопросторовий розподіл руху і відтворення населення, закономірності демографічного розвитку окремих територій, зокрема регіонів. Геодемографія - наука про регіональні демовідтворювальні комплекси і демографічний розвиток регіонів. Методологічним стрижнем геодемографії виступає **концепція регіональних геодемографічних процесів**. Особливості демографічного розвитку регіонів визначає весь комплекс регіональних передумов і чинників - суспільно-історичних, природно-географічних, соціально-демографічних, економічних, етнокультурних, політичних. Рух населення у такому контексті найбільш повно й конструктивно представляє **регіональний геодемографічний процес** (ГДП), який характеризує демографічний розвиток регіону як об'єктивний, цілісний і безперервний процес. Підкреслимо, що нині динаміку руху населення переважно представляють поєднаним аналізом статичних, різночасових демографічних ситуацій.

Вузловою методологічною проблемою даної роботи є перехід від чинної систематики розселення населення на адміністративно-територіальній основі до регіональних систем територіальної організації населення. Офіційно визначені територіальні системи розселення жорстко прив'язані до сучасного обласного поділу і мають відповідні характеристики і показники. Поставлене актуальне завдання перейти до майбутніх регіональних систем розселення, яке може бути виконане на засадах типології сучасних територіальних систем розселення обласного рівня. **Робоча гіпотеза нашого дослідження:** методологічний перехід від сучасних систем розселення обласного рівня до регіональних розселенських

таксонів можливі на засадах типології регіональних геодемографічних процесів. Типи регіональних ГДП наближують нас до майбутніх регіональних систем розселення. Більше того, типологія регіональних ГДП - основа майбутньої регіоналізації країни, а регіони - адміністративно-територіальні одиниці першого рівня у новому адміністративно-територіальному устрої країни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота пов'язана з планами науково-дослідницьких робіт кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, зокрема з темою № 467 "Розробка принципів і методів планування територій з метою екологічного оздоровлення регіону" (№ держреєстрації 0109U008972) 2010-1012р. Внесок автора: аналіз сучасного стану геодемографічних процесів (розд.3,2) та тема №118 «Дослідження гео економічного та геополітичного потенціалу Українського Причорномор'я. Планування приморських регіонів» (№118, № державної реєстрації 0113U007416) термін виконання 01.10.2013-30.09.2018 р. Внесок автора: аналіз історико-генетичних особливостей заселення регіону впродовж його суспільно- історичного розвитку. Автором розроблений і побудований блок тематичних карт населення до Атласу Одеського регіону (рукопис 2013 р.).

Мета і завдання дослідження. Головна мета дисертаційного дослідження - постановка і розроблення концепції регіональних геодемографічних процесів, її теоретико-методологічних засад і методичних аспектів як основи для вивчення особливостей соціально-демографічного розвитку регіонів та формування регіональної геодемографічної політики.

У контексті загальної цільової настанови ставились і розроблялись наступні завдання досліджень:

- проаналізувати розвиток концептуально-понятійного апарату у системі наук про народонаселення в плані посилення уваги до демографічного розвитку та демографічних процесів, з одного боку, і проблем територіальної організації населення на регіональному рівні - з другого; показати формування геодемографії як нового наукового напрямку на перетині предметних областей географії населення та регіоналістики;

- розробити концептуально-понятійний апарат геодемографії; визначити предметну область геодемографії;

- обґрунтувати концепцію регіональних геодемографічних процесів як головний методологічний принцип геодемографії, розробити методологічні підходи щодо досліджень регіональних ГДП;

- поряд з традиційними кількісними показниками руху населення методологічно обґрунтувати інтенсивне використання якісних параметрів демографічного розвитку та їх використання для типології регіональних ГДП з використанням базових понять геодемографії «структурно-вікових деформацій» та «демографічних хвиль»;

- здійснити групування та кластеризацію обласних регіонів та АР Крим за кількісними, якісними та формалізованими ознаками регіональних ГДП; розробити змістовні характеристики виділених груп і кластерів регіонів;

- дослідити вплив на геодемографічний розвиток регіонів урбанізаційних процесів в Україні та її регіонах;обґрунтувати методичну схему врахування урбанізаційних процесів як чинників регіональних ГДП;розробити схему групування (кластеризації) регіонів за характером урбанізаційних процесів;

- проаналізувати територіальну організацію населення як складову регіональних геодемографічних процесів;показати генетичну спорідненість територіальних систем розселення різних рівнів - макрорегіонального, мезорегіонального, мікрорегіонального, що забезпечує методологічний перехід від територіальних систем розселення обласного рівня до регіональних систем розселення, пов'язаних з перспективною регіоналізацією країни;

- обґрунтувати методологічні принципи і розробити методичну схему типології регіональних геодемографічних процесів; створити типологічну систематику регіональних геодемографічних процесів, розробити паспортні (короткі) характеристики типів і підтипів ГДП;

- розробити напрями і принципи формування регіональної геодемографічної політики як складової державної демографічної та державної регіональної політики;

- розробити короткі (паспортні) характеристики типів і підтипів регіональних ГДП і розглядати їх як перший етап формування регіональної геодемографічної політики.

Об'єкт дослідження - регіональні соціо-демографічні комплекси, які ми розуміємо як населення регіону поєднано з регіональними передумовами і чинниками його геодемографічного розвитку.

Предмет дослідження - регіональні геодемографічні процеси, що визначають рух населення в регіонах, геодемографічний розвиток регіонів.

Методи дослідження.

Робота ґрунтується на використанні системних територіальних підходів. У процесі дослідження використано: загальнонаукові методи системного аналізу та синтезу, традиційні порівняльно-географічний та картографічний методи, специфічні методи регіоналістики, демографії, математичної статистики, зокрема кластерного аналізу, класифікації та типології. При обробці даних та картографуванні одержаних результатів застосовувалось програмне забезпечення: MapInfo, Excel, Statistica.

При написанні роботи було використано нормативно-правові документи, праці вітчизняних та зарубіжних авторів, довідкову літературу, дані офіційної статистики, а також результати власних досліджень автора. Методологічну основу дослідження склали розробки, які викладені в наукових працях М. П. Демченко, В. О. Джамана, І. М. Дудника, Ф. Д. Заставного, В. П. Круля,

Е. М. Лібанової, Т. М. Палій, Т. В. Панасенко, В. П. Піскунова, І. М. Прибиткової, Ю. І. Пітюренка, І. П. Рябова, Г. Г. Старостенко, В. С. Стешенка, Л. Л. Тарангул, М. І. Фашевського, О. У. Хомри, Л. В. Чуйко, О. І. Шабля та багатьох інших вітчизняних науковців.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

вперше:

- обґрунтовано формування геодемографії як нового напрямку суспільно-геодемографічних досліджень, що має предметну область на стику наук про народонаселення, географії населення та регіоналістики і вивчає геодемографічний розвиток регіонів та геопросторових таксонів інших рівнів;

- розроблена концепція регіональних ГДП, за якою геодемографічний розвиток регіону розглядається як цілісний, безперервний, однонаправлений рух населення, що має свої регіональні особливості - кількісні, якісні, формалізовано-статистичні;

- введено і розроблене поняття «структурно-вікова деформація» складу населення; обґрунтовані методологічні принципи та методика аналізу таких деформацій; показаний їх вплив на подальший демографічний розвиток регіонів у вигляді «демографічних хвиль»;

- розроблена типологія регіональних геодемографічних процесів України; представлені комплексні характеристики типів регіональних ГДП, які повинні стати складовими наступної регіоналізації країни та її нового АТУ;

- визначені та обґрунтовані методологічні принципи регіональної геодемографічної політики як головної складової державної регіональної політики;

поглибленні категорії і поняття:

- обґрунтована необхідність змістовного розширення обсягу понять «демографічна ситуація», «демографічний розвиток», «демографічний процес», «демографічна політика» до геодемографічного їх розуміння у контексті розвитку геодемографії та концепції регіональних геодемографічних процесів;

- визначені змістовні функції якісних характеристик структури населення; аргументована необхідність їх більш повного врахування у геодемографічному розвитку регіонів;

- визначена роль процесів урбанізації як чинника геодемографічного розвитку регіонів, як складової регіональних геодемографічних процесів.

- розроблена методологічна схема дослідження демографічного розвитку регіонів за допомогою формалізованого аналізу графіків динаміки чисельності і структури населення;

отримали подальшого розвитку:

- представлення про демографічний розвиток і демографічні процеси; обґрунтовано методологічний перехід від аналізу демографічних ситуацій до руху населення як єдиного й цілісного геодемографічного процесу, що має свою регіональну визначеність;

- концепція демографічних хвиль одержала поглиблену розробку у взаємозв'язку зі структурно-віковими деформаціями населення

регіонів; встановлено роль структурних деформацій і демографічних хвиль у регіональних геодемографічних процесах та у геодемографічному розвитку регіонів;

- у методологічних принципах регіоналізації країни обґрунтована необхідність переходу від традиційних територіальних систем розселення, що виділяються на чинній адміністративно-територіальній основі, до генетичних регіональних систем розселення за методичною схемою типології сучасних обласних (плюс АРК) систем розселення.

Практичне значення отриманих результатів полягає в обґрунтуванні нового напрямку суспільно-географічних досліджень, спрямованого на вивчення геодемографічних процесів та їх регіональних особливостей. У нашому дослідженні проаналізовані особливості регіональних геодемографічних процесів, встановлені їх типологічні якісні і кількісні ознаки. Одна з цільових настанов досліджень - врахування характеристик геодемографічного розвитку регіонів країни у розробленні регіональної геодемографічної політики. Результати дослідження знайшли часткове впровадження в науково-дослідницькій і освітній сферах. Вони використовувались автором при написанні методичних розробок для студентів в посібнику для вчителів географії і учнів середніх шкіл («Географія Одещини» та «Одеський регіон»). Теоретичні та практичні положення роботи знайшли впровадження в наукових звітах кафедри економічної та соціальної географії Одеського Національного університету імені І.І. Мечникова за держбюджетною тематикою. Матеріали монографій «Регіональні геодемографічні процеси в Україні» та «Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я: Методологічні і

методичні проблеми» використовуються автором при викладанні курсу «Суспільна географія», «Прогнозування населення» «Глобальні проблеми людства. Матеріали роботи використовувались при побудові блоку карт населення до Атласу Одеського регіону (рукопис).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлені ідеї і розробки, що належать особисто автору роботи. В процесі дисертаційного дослідження вони забезпечили вирішення поставлених задач. У роботі містяться ті концептуальні положення, висновки, методичні підходи, які сформульовані особисто автором. Використані положення інших авторів мають відповідні посилання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати роботи дисертації оприлюднені й отримали позитивну оцінку на регіональних і загальнонаціональних та міжнародних науково-практичних конференціях. Автор приймала участь в наступних науково-практичних конференціях основні з яких: X з'їзд Українського географічного товариства «Географія в інформаційному суспільстві» (26-29.03.2008, Київ), Науково-практична конференція присвяченної 50-річчю заснування Луганського відділу УГТ (26-28 жовтня 2009 р. Луганськ), «Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» (Херсон

2009 р.), Международная научная конференция «Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития» (Ростов-на-Дону 4-8 мая 2010 г.), Регион-2010: стратегия оптимального развития матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Харків, 4-5 листопада 2010 р), Международная научно-практическая конференция, посвященная Всемирному дню Земли и 110 летию Красноярского регионального отделения русского географического общества «География, история и геоэкология на службе науки и инновационного образования» (22-23 апреля 2011г. Красноярск), Науково-практична конференція з міжнародною участю «Регион-2011: стратегия оптимального развития» (10-11.11.2011, Харків), Науково-практична конференція з міжнародною участю «Регион-2012: стратегия оптимального развития» (25-26.10.2012, Харків), XI з'їзд Українського географічного товариства «Україна: географія цілей та можливостей» (24-27.04.2013, Київ), 5-я международная молодежная научная школа-конференция "Трансграничные геосистемы России и Украины: природная и социально-экономическая динамика" (16-19 мая 2013, г. Курск). Наукові пошуки географічної громадскості: минулу, сьогодення, майбутнє. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75 річчю утворення Луганської області «Наукові пошуки географічної громадскості: минуле, сьогодення, майбутнє» (8-10 жовтня 2013, м. Луганськ), Международная заочная научно-практическая конференция «Современные тенденции в образовании и науке» (31.10.13, Тамбов), Науково-практична конференція з міжнародною участю «Регион-2013: стратегия оптимального развития» (7-8.11.2013, Харків) Международная заочная научно-практическая конференция «Наука и образование в жизни современного общества» (29.11.13, Тамбов), Международная научно-практическая конференция «Общество, наука и инновации» (29-30.11.13, Уфа), звітні наукові конференції ОНУ. Зареєстровано **авторські права** на 4 наукових твори по заявкам №№ 53243- 53246 від 23.10.2013 «Методологічні і методичні основи дослідження в контексті генетико-географічного підходу: концептуалізація понять», Генетичні аспекти систематики розселення населення», «Методи формалізації та параметризації геодемографічних процесів», «основні етапи формування геодемографії».

Публікації. За результати дослідження опубліковано 61 наукових праць загальним обсягом 58,86 д.а. (із них особисто автору належать 45,71 д.а.), у т.ч. дві одноосібні монографії (34,41 д.а.), 26 статей у фахових виданнях (12,01 д.а., особистих 19 або 9,19 д.а.), 5 статті у зарубіжних періодичних виданнях (2,2 д.а., особистих 1 або 0,3 д.а.) 28 статей апробаційного характеру в інших виданнях (10,25 д.а., особистих 8 або 1,81 д.а.).

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, шести розділів, висновків, списку використаної літератури (найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 483 сторінки, в т.ч. 302 сторінки основного тексту. Робота містить 54 таблиці, 67 рисунків, 5 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У першому розділі «**Геодемографія як новий напрям суспільно-географічних досліджень**» представлена еволюція розвитку нового напрямку географії населення - **геодемографії**, що формується як **наука про інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси**. Розвиток предметної області географії населення відбувається від вивчення розміщення населення та форм його територіальної організації, до інтегрованих територіальних соціально-демографічних (демосоціальних) комплексів. Існує багато наук які вивчають народонаселення. Систему знань про народонаселення можна розглядати як міжпредметну область знань різних наук про людину, яка дає змогу сформулювати цілісне уявлення про народонаселення та процеси, що в ньому відбуваються. Геодемографія своєю предметною областю, безпосередньо стикнується з демографією, географією та регіоналістикою. Її формування дещо схематично ми поділили на три етапи (рис.1). Ми хочемо показати як трансформувалась предметна область за цими умовними, трьома дисциплінами, які ми зазначили, як базові - демографією, географією населення та геодемографією.

На першому етапі центральне місце в системі знань про народонаселення належить **демографії**, яка, в свою чергу, на думку багатьох вчених, є **системою демографічних наук**. Вагомий внесок у формування демографії зробили Дж. Граунт, У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Р. Оуен, Ж. Ж. Руссо. Серед вагомих демографічних праць XIX ст. виділяються роботи: американських учених А. Лотки (стабільне населення), Р. Пірла й Л. Дубліна («біологічний напрямок»), У. Уілкокса й Ф. Лорімера, Ф. Хаузера й О. Дункана; німецьких - П. Момберта, Р. Кучинського, Р. Бека, Ф. Бургдерфера; англійських - Д. Гласа й А. Карр-Саундерса; французької школи - Л. Марша, А. Ландрі, Ж. Буржуа-Піша, Р. Преса, А. Сові; італійських - К. Джині, Л. Бодіо й інших. Основу сучасної демографічної науки заклали С. А. Новосельський, С. А. Томілін, О. А. Квіткін, М. В. Птуха, В. Г. Михайловський, П. І. Куркін, А. Я. Боярський, Д. І. Валентей, Б. Ц. Урланіс, Я. Б. Кваша, А. Г. Вишневський.

Внаслідок руху населення формуються різні види його структур - статеві-вікова, освітня, професійна, сімейна тощо, а також відбувається поетапна взаємодія населення з іншими компонентами суспільства. Вивчаючи передумови і чинники формування населення, демографія впритул підійшла до вивчення просторових особливостей розвитку населення, до перекриття з предметною областю географії населення.

На другому розширення предметної області демографії, її розвиток як міждисциплінарної науки посилили інтерес демографів до території, до просторових відмін у передумовах і чинниках демографічного розвитку. Такий підхід спричинив появу нової стикової дисципліни - географії населення, яка спочатку вивчала територіальні відміни у демографічному розвитку соціумів, потім елементарні форми розселення населення і нарешті інтегровані форми територіальної організації населення - системи розселення, територіальні громади і регіональні соціуми. Географія населення комплексно характеризує

населення країни і регіонів та його територіальну організацію, виявляє закономірності і регіональні особливості формування, розселення населення. Значний внесок у розвиток географії населення зробили М. М. Баранський, К. Г. Воблий, В. В. Садовський. Ґрунтовні дослідження на території України початку ХХ ст. знаходимо у працях вчених Інституту демографії АН УРСР - М. Птухи, Ю. Корчак-Чепурківського, М. Трачевського, П. Пустохода, А. Хоменка. Розвиток і розміщення міських поселень у різних областях досліджували М. І Блажко, К. Є. Повітчана, Т. К. Дагаєва, Г. М. Коваленко, П. С. Коваленко, М. П. Крачило, С. С. Мохначук, К. А. Немець, Л. М. Немець, Ю. І. Пітюренко, І. М. Табориська, Є. Й. Шипович та ін.

В географії населення з її просторовою орієнтацією майже втрачаються динамічні аспекти вивчення населення. Про них нібито й пам'ятають, але не приділяють достатньої методологічної уваги: жорстка прив'язка до адміністративно-територіального поділу, домінування концепції територіальних систем розселення, геопросторовий підхід з аналізом розселення та форм територіальної організації населення. У вітчизняній географії населення мало позначені генетичні, історико-географічні аспекти формування та розвитку систем розселення.

Третій етап методологічних трансформацій у науках про народонаселення зумовлений становленням в Україні *державної регіональної політики*. Виникла об'єктивна потреба вивчати демографічні процеси та розселення населення співставно з регіонами країни, мережа яких перебуває у стадії активної розробки. На початку ХХІ століття демографічні проблеми вперше стикувалися з державною регіональною політикою, яка офіційно проголошена в Україні у 2001р. До цього часу демографія і географія населення мали довільну прив'язку до території - від окремого поселення до країни в цілому. Вітчизняним наближенням до регіональної політики були адміністративно-територіальні одиниці - області, райони, міста. Відтепер ситуація докорінно інша: По-перше результати досліджень демографії та географії населення повинні стати об'єктивною основою регіоналізації країни за європейськими нормами (NUTS-II - базовий регіон), яку необхідно офіційно затвердити на законодавчому рівні. По-друге, проблеми демографічного розвитку повинні вивчатись і розв'язуватись на рівні *регіональної демографічної політики* - головної складової державної регіональної політики. Різним аспектам цього напрямку присвячені роботи М. Т. Агафонов, А. О. Анохіна, М. Д. Шарігіна, Г. М. Федорова, Ф. Д. Заставного, В. С. Стешенко, Г. Г. Старостенко, Б. І. Заставецького, О. В. Заставецької, М. О. Петриги, Є. П. Качана, Т. В. Буличеві, О. Г. Топчієва, М. І. Фашевського, В. О. Джамана, Л. Л. Тарангул, В. П. Круля, М. С. Дністрянського, К. А. Немець, Л. М. Немець, А. І. Доценка, Ю. І. Пітюренка, І. Г. Мельник, Н. В. Заблатовської, К. Ю. Сегіди, І. В. Білокоця, О. В. Ярошенко, В. В. Онікієнка, та ін.

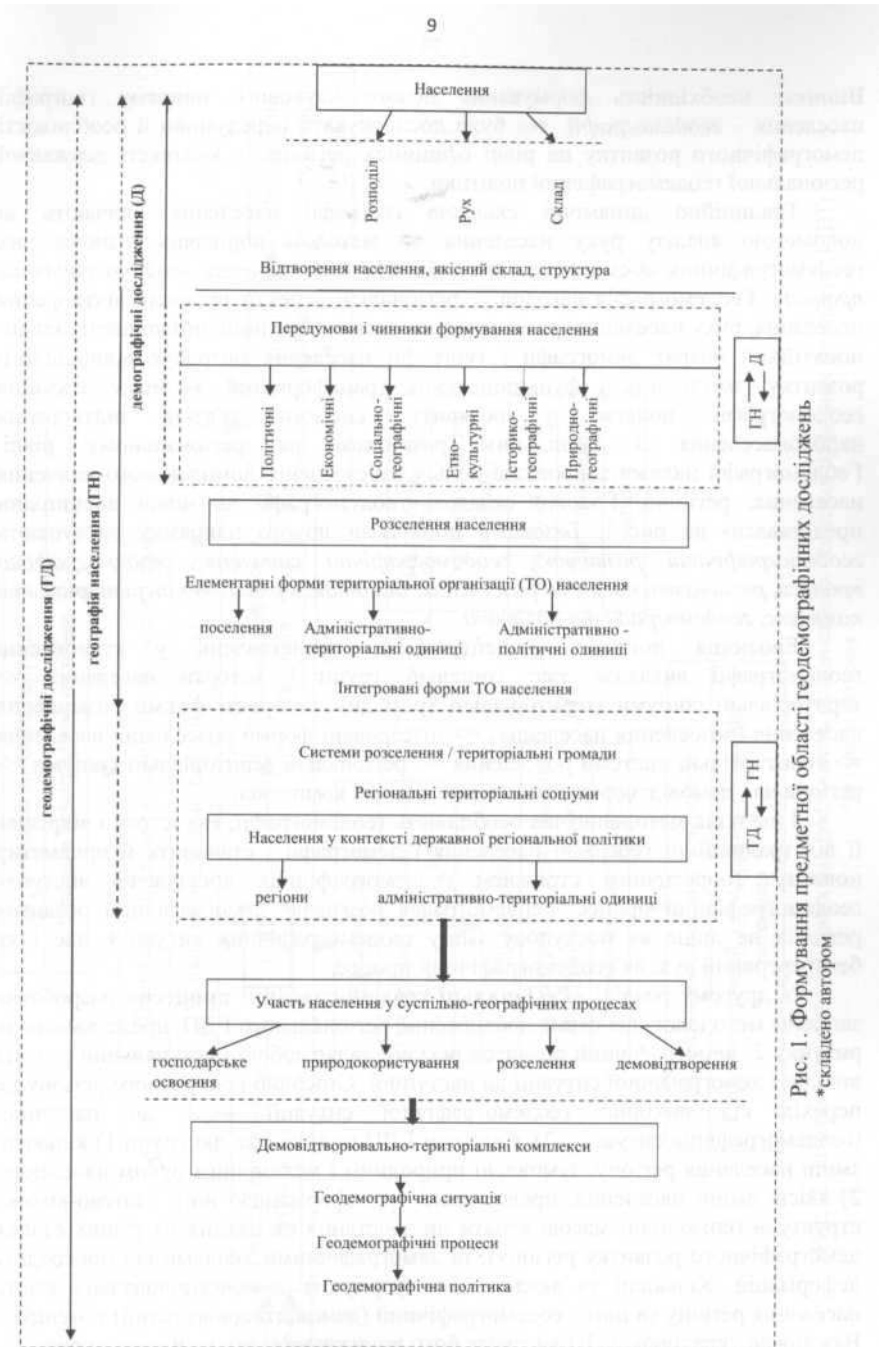

Рис. 1. Формування предметної області геодемографічних досліджень
*складено автором

Виникає необхідність формування нового наукового напрямку географії населення - *геодемографії*, яка буде досліджувати передумови й особливості демографічного розвитку на рівні офіційних регіонів, у контексті державної регіональної геодемографічної політики.

Традиційно динамічні складові географії населення вивчають за допомогою аналізу руху населення чи методом порівнянь різночасових геодемографічних обстановок і ситуацій. На часі вивчення *геодемографічних процесів*. Геодемографія наголошує регіональні аспекти процесів відтворення населення, руху населення, розселення населення. Традиційний концептуально-понятійний апарат демографії і географії населення потребує відповідного розвитку, змістовних і функціональних трансформацій. Основне завдання геодемографії полягає у розкритті системи зв'язків відтворення народонаселення з суспільним розвитком на регіональному рівні. Геодемографії належить провідна роль у забезпеченні комплексного вивчення населення, регіонів. Головні складові геодемографії як нової дисципліни представлені на рис. 1. Базовими поняттями нового напрямку виступають *геодемографічний розвиток*, *геодемографічна ситуація*, *геодемографічні процеси*, *регіональні системи розселення*, *демовідтворювально-територіальний комплекс*, *геодемографічна політика*.

Еволюція понятійно-концептуальних представлень у становленні геодемографії виглядає так: соціальні групи і когорти населення => територіальні соціуми (територіальні громади) => прості форми розміщення населення (розселення населення) => інтегровані форми розселення населення => територіальні системи розселення => регіональні територіальні соціуми => регіональні демовідтворювально-територіальні комплекси.

І ще одна методологічна особливість геодемографії, яка істотно відрізняє її від традиційної географії населення і демографії і становить її предметну новизну. Теоретичним стрижнем геодемографічних досліджень виступає геодемографічний процес. Геодемографія розглядає демографічний розвиток регіонів не лише як поступову зміну геодемографічних ситуацій, але і як безперервний рух, як геодемографічний процес.

У другому розділі «**Регіональні геодемографічні процеси**» розроблена загальна методологічна схема дослідження регіонального ГДП, представлена на рисунку 2: демографічний розвиток регіону являє собою поступальний рух від вихідної демографічної ситуації до наступної. Стосовно конкретного регіону це перехід від вихідної геодемографічної ситуації - 1 до наступної (геодемографічна ситуація - 2). Складові ГДП поділені на дві групи: 1) кількісні зміни населення регіону, зумовлені природним і механічним рухом населення; 2) якісні зміни населення, представлені трансформацією його статеві-вікової структури (епізодичні масові втрати чи зростання населення на різних етапах демографічного розвитку регіону), та демографічними хвилями від попередніх деформацій. Кількісні та якісні зміни формують демовідтворювальну якість населення регіону та його геодемографічний (демовідтворювальний) потенціал. Важливою складовою ГДП виступає його *траєкторія*, яку найбільш повно

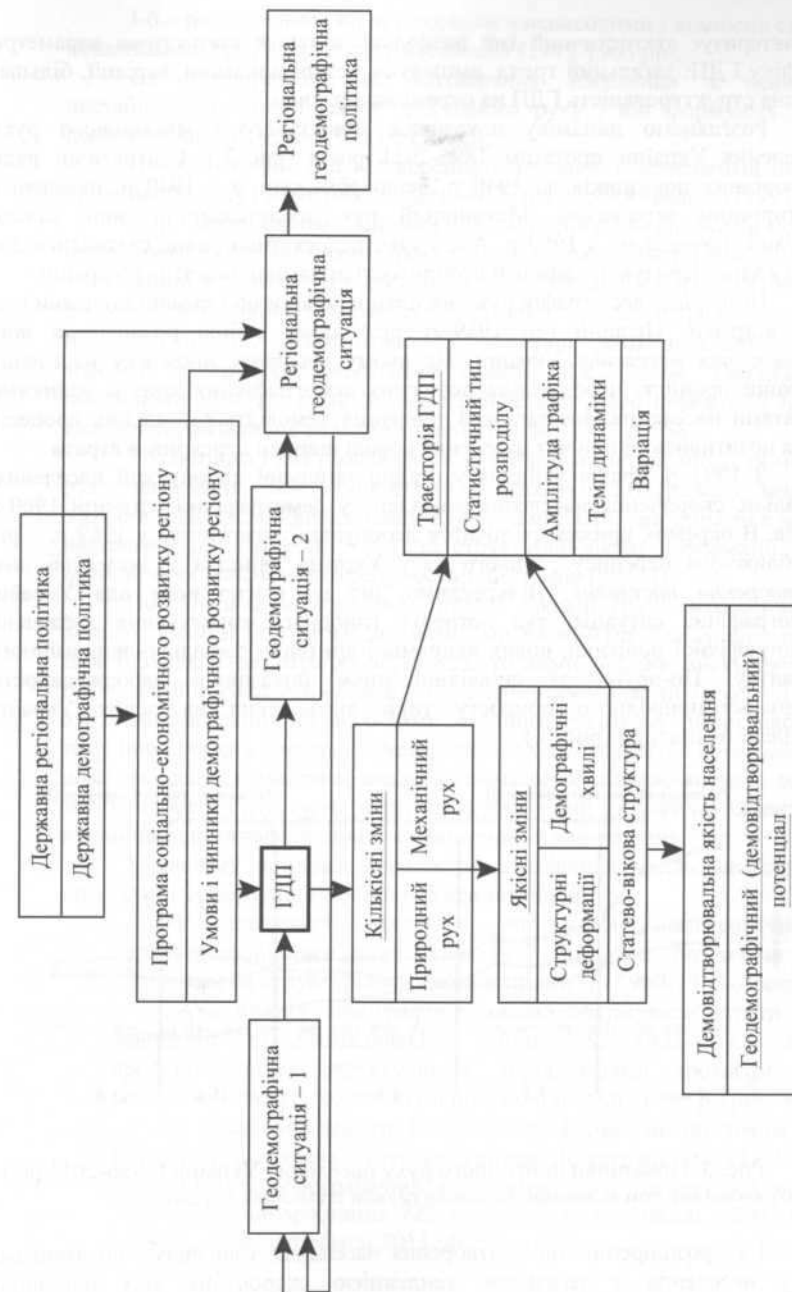

Рис. 2. Загальна методологічна схема досліджень регіональних геодемографічних процесів (ГДП)
*складено автором

характеризує статистичний тип розподілу, а також статистичні параметри графіку ГДП: загальний тренд, амплітуда, темпи динаміки, варіації, більша- менша структурованість ГДП на окремі ланки тощо.

Розглянемо динаміку показників природного і механічного руху населення України протягом 1896-2011 років (рис. 3.). Статистичні ряди відповідних показників до 1940 р. дещо обмежені, а з 1940 р. наведені з п'ятирічним інтервалом. Механічний рух представлений лише сальдо міграції, починаючи з 1950 р. Але і така недостатньо повна статистика дає змогу характеризувати загальні особливості динаміки населення України.

По-перше, весь графік руху населення країни об'єктивно поділений на два відрізки. Перший (до 1989/91 рр.) являє собою *розширений тип відтворення населення* України. На цьому часовому проміжку населення України пройшло через кілька потужних демографічних криз із великими втратами населення, але загальна тенденція демовідтворювальних процесів була позитивною, і приріст населення доволі швидко перекривав втрати.

З 1991 р. країна увійшла у стадію загальної депопуляції населення. Загальне скорочення населення закладене у демографічній ситуації 1960-х років. В окремих прикладах початок депопуляції позначений у 1989 р. - рік найближчого перепису. З цього часу Україна увійшла у *звужений тип відтворення населення*. Підкреслимо, що це якісно нова для України демографічна ситуація, яка потребує глибокого коригування державної демографічної політики, нових напрямів і критеріїв соціально-економічного розвитку. По-друге, за співвідношенням показників народжуваності- смертності-природного приросту типи відтворення населення України поділені на підтипи (рис. 3.):

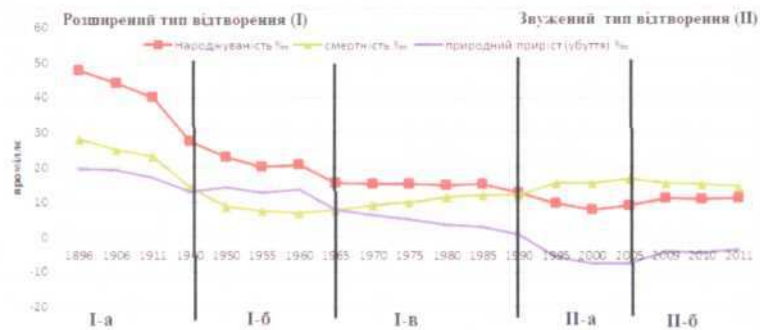

Рис. 3. Показники природного руху населення України (1896-2011 рр.)

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

I-a - розширений тип відтворення населення з високими показниками руху населення з загальною тенденцією скорочення всіх показники природного руху (1896-1940 роки);

I-б - розширений тип відтворення з невисокими і відносно стабільними показниками природного руху населення (1945-1965 рр.);

I-в - розширений тип відтворення населення з невисокими і нестабільними показниками природного руху, що формують проблемну демографічну ситуацію (1965-1990 рр.);

II-a - звужений тип відтворення населення з невисокими показниками природного руху і помітним зниженням рівня народжуваності (1991-2004 рр.);

II-б - звужений тип відтворення населення з невисокими показниками природного руху і відносним зростанням народжуваності (2004-2011 рр.).

Щодо механічного руху населення у загальній його динаміці, то його роль у ГДП країни обмежена. Показники сальдо міграції невисокі і не перевищують 1,5-2,0%о. Показово, у перші роки незалежності помітно зростала еміграція і негативне сальдо -2,6 -2,9%о. Останнім часом, починаючи з 2002р, кількість іммігрантів вже дещо перевищує чисельність емігрантів, позитивне сальдо міграції становить 0,3-0,4%о.

Традиційно ГДП розглядають за графіками природного та механічного руху населення, Ми пропонуємо розглянути інтегровану модель ГДП України, яка представлена такими графіками: загальна динаміка чисельності населення; демографічні хвилі та структурно-вікові деформації населення. Методичних пояснень потребує останній графік (рис. 4).

Поступальне переміщення певної вікової групи населення - однієї вікової градації (когорти), до інших ми називаємо *демографічною хвилею*. Для більшості демографічних хвиль точками відліку виступають помітні *деформації у статеві-віковій структурі населення*, пов'язані зі значними втратами населення чи його імміграційним притоком. Деформації першого типу породжують *негативні демографічні хвилі*, другого - *позитивні*. Як буде показано далі, кількісний аналіз різночасових статево-вікових пірамід дає змогу виявити структурні деформації населення і кількісно характеризувати відповідні демографічні хвилі аж до точок їх виникнення.

У нашому прикладі перелік демографічних хвиль, що спричиняють структурні деформації населення України, такий:

- 1) зберігається відлуння позитивної демографічної хвилі передреволюційного часу (1914-1917 рр.), яке позначено слабкими позитивними структурними деформаціями ми 1960-1980-х років;
- 2)негативну демографічну хвилю сформували втрати населення революції та громадянської війни (1917-1921 рр.), яка чітко прослідковується структурними деформаціями протягом 1950-1980 років і має тенденцію до затухання, починаючи з 1990 р. (рис. 4.);
- 3) позитивна демографічна хвиля, сформована притоком населення в Україну, пов'язана з першою хвилею індустріалізації (1929-1932 рр.); відлуння цієї демографічної хвилі чітко прослідковується у піраміді - 1989 (відносно зростання 725 тис. осіб) та у піраміді - 2001 (+350 тис. осіб) і затухає у піраміді 2011 (46 тис. осіб);

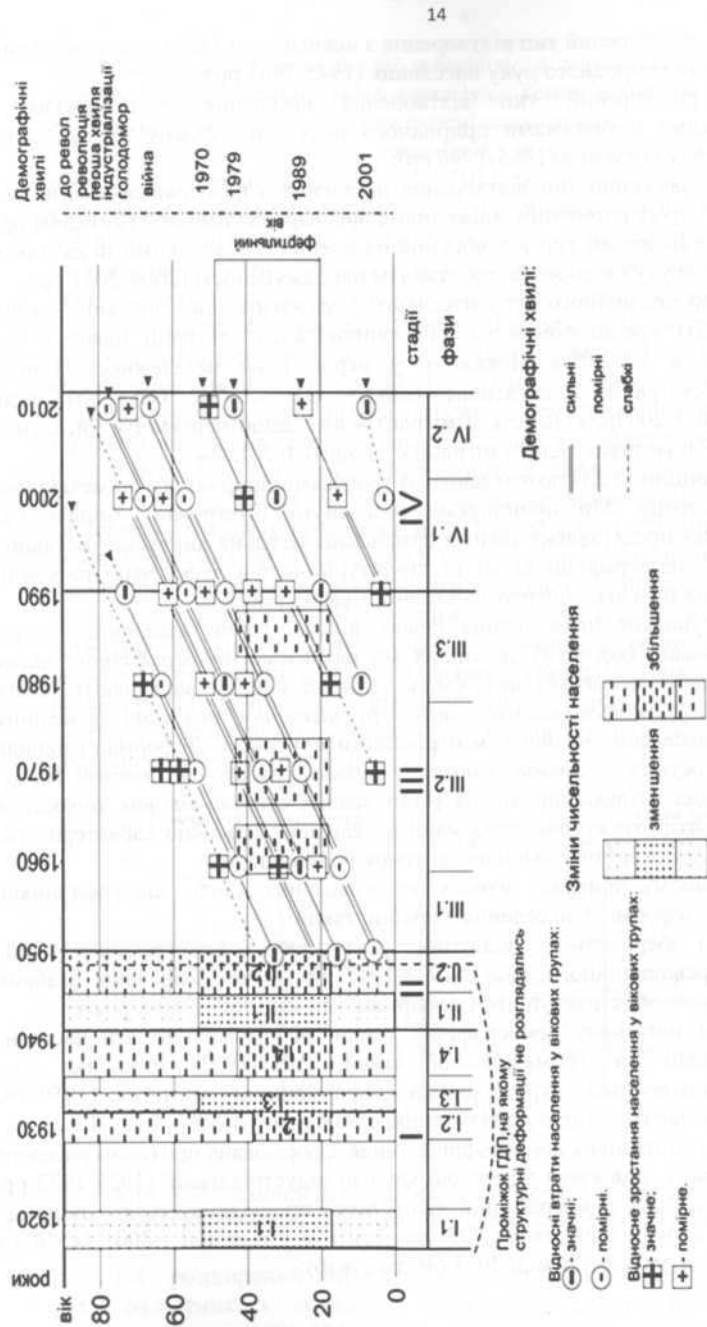

Рис. 4. Структурні деформації та демографічні хвилі у ГДП України

* Розроблено автором

- 4) масштабна негативна демографічна хвиля започаткована у трагічні часи Голодомору (1932-1935 рр.); у вікових структурах населення 1989-го, 2001-го, 2011-го років відносні втрати когорти 1932-1935 років народження становлять, відповідно, 1,4млн, 1,3млн та 0,9млн осіб; спостерігається поступове розмивання цієї деформації, але вона ще залишається вагомою;
- 5) притік населення в Україну, зумовлений прискореною передвсоною індустріалізацією 1937-1941 років, сформував потужну позитивну демографічну хвилю, структурні наслідки якої зберігаються і нині: 975 тис. осіб - перевищення у відповідній віковій групі у 1989 р., 693 тис. осіб - у 2001 р., 825 тис. осіб - у 2011 р.;
- 6) величезна негативна демографічна хвиля пов'язана з наслідками Великої вітчизняної війни 1941-1945 років; відносні втрати населення у відповідних вікових когортах 1989-2011 років значні і зберігаються на рівні 1,4 -1,1 млн. осіб;
- 7) кілька позитивних демографічних хвиль сформовані у часи повоєнної відбудови промисловості України, відновлення Донбасу, переселення росіян у Крим, масштабного гідротехнічного будівництва і розвитку зрошувального землеробства, спорудження атомних електростанцій:
 - притік населення протягом 1949-1953 років, який прослідковується у піраміді -1989 відносним зростанням чисельності відповідної вікової групи на 731 тис. осіб;
 - демографічна хвиля започаткована у 1959-1964 роках, що зумовила відносне зростання відповідних вікових груп у 2001 р. на 542 тис. осіб і у 2011 р. - на 595 тис. осіб;
 - демографічна хвиля, сформована у 1967-1973 роках, зумовила відносне зростання населення у віковій групі 26-32 років на рівні 849 тис. осіб;
 - потужна демографічна хвиля, започаткована протягом 1984-1989 років, що забезпечила відносне зростання чисельності відповідних вікових груп у пірамідах 2001р. та 2011 р. до 1 млн. осіб.

Як бачимо (рис.4), процес формування демографічних хвиль триває: одні з них завершують свої цикли і зникають, другі - зароджуються (хвилі, що беруть відлік у 1970, 1979, 1989 і 2001 роках). На цьому графіку деформації статево-вікової структури населення мають, напівкількісну градацію: різними знаками показані відносні перевищення - значні (0,5-1,0 млн. осіб і більше) і помітні (0,2-0,4 млн. осіб) та відносні втрати - значні (0,8-1,4 млн. осіб, та помітні (0,2-0,6 млн. осіб). Відповідно диференційовані проміжки демографічних хвиль на більш вагомій (подвійній лінії) та менш вагомій (одиначній).

Загальний розподіл демографічних хвиль у ГДП України свідчить, що структурні статево-вікові деформації населення у різні часи були різними, і їх можна використовувати як діагностичні ознаки хронологічної рубрикації загального ГДП країни. Разом з тим, як буде показано далі, регіональні ГДП різняться переліками демографічних хвиль та їх своєрідним поєднаннями,

мають свої спектри структурних деформацій, і такі характеристики необхідно використовувати у типологічних підходах до регіональних процесів відтворення населення.

У багатьох випадках ГДП має значну часову тривалість і потребує певного часового структурування, поділу на хронологічні складові частини. У нашому прикладі ми розглядаємо ГДП України протяжністю близько 100 років. З оглядку на завдання дослідження ГДП необхідно рубрикувати на певні часові проміжки. Критеріями виділення таких параметрів повинні бути характерні особливості ГДП на кожній стадії, що враховують загальний напрям динаміки чисельності населення, темп таких змін, статистичний тип розподілу його математичну апроксимацію. Важливою ознакою стадіального структурування ГДП повинен стати характер структурних трансформацій статеві-вікового складу населення. За такими критеріями графік ГДП країни поділений на сегменти, які ми називасмо *стадіями ГДП* та *фазами ГДП* (рис. 4.).

У дослідженні ГДП розроблене і введене нове поняття - *структурно-вікові деформації* геодемографічних процесів. На рисунку 5 показані статеві-вікові піраміди населення України на 1989, 2001 та 2011 роки. Заслугує на увагу «неправильність» пірамід - наявність численних мінімумів і максимумів щодо чисельності окремих вікових груп. Показова також загальна тенденція «вирівнювання» пірамід з часом.

Для кількісного аналізу структурно-вікових деформацій пропонується така методика:

- 1) на піраміді статеві-вікової структури населення, складеної з інтервалом в один рік, візуально встановлюють «ями» - вікові групи з малою чисельністю населення, та «перевищення» - вікові групи, що мають відносно вищу чисельність населення;
- 2) за статистичними розподілами населення в пірамідах визначають контрольні вікові групи, що представляють зазначені відхилення (деформації), для кожної такої групи встановлюють її альтернативу - сусідню вікову групу такої ж тривалості щодо років;
- 3) обчислюють кількість населення у кожній контрольній групі та її сусідній альтернативній, різниця між ними показує відносні втрати населення (негативна деформація) чи відносне перевищення населення (позитивна деформація); в разі потреби такі розрахунки проводять окремо для чоловіків і жінок;
- 4) встановлюють причини структурно-вікових деформацій, оцінюють їх вплив на подальший геодемографічний розвиток регіону;
- 5) для країни та регіонів складають графіки структурно-вікових деформацій (рис. 6.), які надалі підлягають порівняльному аналізу і можуть використовувати для типологічних групувань регіональних ГДП.

За такою методикою проаналізовані структурно-вікові деформації населення України за трьома пірамідами (табл. 1.). Встановлено, що внаслідок деформацій відбувались відносні втрати населення (до - 1,37 млн. осіб) та відносне його зростання (до +1,86 млн. осіб).

Була проаналізована роль структурно-вікових деформацій у геодемографічних процесах України та її регіонів. Як приклад розглянемо структурно-вікові зрушення населення України за пірамідою 2001 р. (рис. 5.).

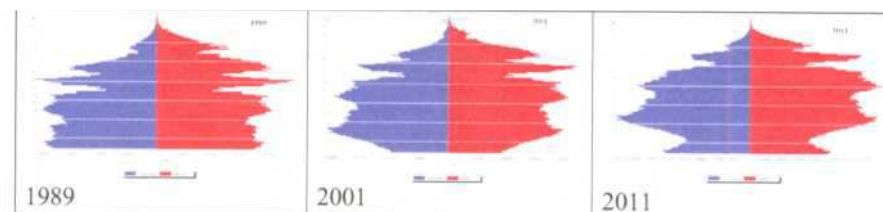

Рис. 5. Статеві-вікові піраміди населення України 1989, 2001, 2011 роки.
*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Показові значні масштаби структурних деформацій: негативні відхилення у вікових пірамідах, пов'язані з катастрофічними втратами населення та відповідними демографічними хвилями, сягають 1,1-1,35 млн. осіб; позитивні деформації, зумовлені притоком населення із інших регіонів бувшого СРСР, становлять 350-693 тисяч осіб. Негативні деформації структури населення України зумовлені Голодомором 1932-1935 років і на графіку (рис. 6.) представлені його другою хвилею у групі населення віком 65-69 років. Надалі ця демографічна хвиля розмивається. Ще одна подібна деформація спостерігається у віковій групі 54-58 років. Вона пов'язана з другою хвилею втрат населення у Великій вітчизняній війні (1943-1947 рр.) І ця когорта поступово розмивається щодо відносних втрат населення.

Рис.6. Структурні деформації населення України

*Обчислено і побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Потужна деформація структури населення України сформувалась у молодших вікових групах: відносний «недобір» населення у когорті 0-6 років становить 710 тис. осіб. Підкреслимо, що ця деформація продовжить свій негативний вплив щодо відтворення населення у наступних поколіннях з лагом 20-25 років: її прояви будуть відчутні в 2021-2026 та 2041-2046 роках.

Таблиця 1
Обчислення відносних втрат і відносних зростань населення України методом аналізу стативо-вікових пірамід

1989 р.			2001 р.			2011 р.		
вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис.осіб	вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис.осіб	вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис.осіб
19-23	1966-1980	(ф) 3291,8 (к) 3634,0 -Δ = 342,2	0-6	1995-2001	(ф) 3058,8 (к) 3772,4 -Δ = 713,6	5-9	2002-2006	(ф) 2001,1 (к) 2429,6 -Δ = 428,5
26-32	1957-1963	(ф) 5589,9 (к) 2539,9 +Δ = 848,6	19-23	1978-1982	(ф) 3512,8 (к) 3 897,8 -Δ = 385,1	22-28	1983-1989	(ф) 5312,4 (к) 4004,9 +Δ 1307,5
41-45	1944-1948	(ф) 2442,9 (к) 3705,4 -Δ = 1262,5	31-36	1965-1970	(ф) 3849,4 (к) 4077,3 -Δ = 227,9	41-45	1966-1970	(ф) 3006,0 (к) 3233,3 -Δ = 227,9
47-52	1937-1942	(ф) 4827,9 (к) 2971,2 +Δ = 1856,7	48-51	1950-1953	(ф) 2792,6 (к) 2817,7 -Δ = 22,1	49-52	1959-1962	(ф) 2866,0 (к) 2609,0 +Δ = 257,0
53-57	1932-1936	(ф) 2717,0 (к) 4108,7 -Δ = 1391,7	54-58	1943-1947	(ф) 2093,9 (к) 3233,7 -Δ = 1139,8	62-68	1943-1949	(ф) 2247,4 (к) 3615,2 -Δ = 1367,8
68-73	1917-1921	(ф) 1435,1 (к) 2539,9 -Δ = 1104,8	60-63	1938-1941	(ф) 2809,2 (к) 1850,1 +Δ = 959,1	70-74	1937-1941	(ф) 2424,4 (к) 1709,2 +Δ = 715,2
			65-69	1932-1936	(ф) 2061,3 (к) 3415,4 -Δ = 1354,1	76-79	1932-1935	(ф) 904,6 (к) 1769,6 -Δ = 865,0

*Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Позитивні структурні деформації населення пов'язані з притоком населення з інших регіонів бувшого СРСР у часи прискореної індустріалізації України (1926-1931 рр.) та її інтенсивної мілітаризації (1937-1940 рр.) повосної відбудови та реалізації масштабних програм гідротехнічного будівництва і зрошувального землеробства (1959-1963 рр., 1984-1987 рр.). На відміну від негативних деформацій, які завжди спричиняли істотне погіршення стативо- вікової структури населення України позитивні деформації, зумовлені міграційним притоком населення, сприяли покращенню стативо — вікового складу населення та демовідтворювальних процесів.

Геодемографія вивчає демографічний розвиток територіальних соціумів, зокрема регіонів. Геодемографічні процеси представляють рух населення територіальних громад у безперервному зв'язку й взаємозумовленості від комплексу природно-економічних і соціально-демографічних передумов і чинників конкретних територій, конкретних регіонів. У такому контексті концепція геодемографічних процесів являє собою теоретичну й методологічну основу державної регіональної політики.

Типологія регіональних ГДП спирається на такі характеристики і показники геодемографічного розвитку регіонів:

а) чинники динаміки населення регіону: показники природного та механічного руху населення та їх співвідношення; систематика регіонів за чинниками руху населення;

б) кількісні показники ГДП регіону: загальний напрям динаміки (зростання/зменшення); амплітуда ГДП за кількістю населення; темпи динаміки чисельності; тенденції динаміки населення на різних стадіях ГДП;

в) якісні показники ГДП регіону: структурні деформації стативо-вікового розподілу населення; загальні показники таких деформацій за їх кількістю та відхиленнями чисельності стативо-вікових груп; систематика регіонів за структурними деформаціями населення;

г) аналіз статистичного розподілу за регіональним графіком ГДП: розмах і варіація ГДП - в цілому і на окремих його етапах; типи статистичних розподілів та їх математико-статистична апроксимація; систематика регіональних ГДП за типами статистичних розподілів та їх параметрами;

д) структурні особливості регіональних ГДП: їх поділ на стадії і фази; послідовність, тривалість і співвідношення різних структурних складових; систематика регіональних ГДП за складом і співвідношенням стадій і фаз;

е) загальні тенденції розвитку й змін регіональних ГДП; прогнозування подальших трансформацій регіональних ГДП; систематика регіональних ГДП за тенденціями їх розвитку.

Типологічні підходи до регіональних ГДП за зазначеними напрямками мають на меті обґрунтування інтегральних типів ГДП, які синтезували б окремі показники і характеристики. Методологічні труднощі типізації зумовлені тим, що в регіональних ГДП поєднуються і накладаються різночасові кількісні та якісні параметри, що мають свою хронологічну послідовність. Типологічні характеристики ГДП можуть істотно змінюватись на його різних стадіях, і

разом з тим стадіальний розподіл ГДП необхідно розглядати як об'єктивне поєднання певних підтипів, різновидів єдиного процесу, як цілісний регіональний ГДП.

У третьому розділі «**Геодемографічна ситуація в Україні. Урбанізаційні процеси**» розглянута участь у геодемографічних процесах зазначених чинників - геодемографічних ситуацій та урбанізації.

Ми розглядаємо *геодемографічну ситуацію* як важливу складову регіональних геодемографічних процесів, як територіальний соціальний базис геодемографічного розвитку регіону. Головні характеристики показники геодемографічної ситуації визначають демовідтворювальний потенціал регіону і особливості його геодемографічного розвитку. З такої точки зору проаналізована геодемографічна ситуація в Україні та її регіонах - областях та АР Крим.

Для загальної оцінки *демографічної ситуації* в регіонах проведена їх кластеризація методами багатомірного статистичного аналізу. У багатомірному ознаковому просторі 25х41 (25 регіонівх 41 ознака) регіони групувалися двома методами: 1) за критерієм мінімальної Евклідової відстані; 2) за коефіцієнтами рангової кореляції (коефіцієнт Пірсона, метод Варда). Додатково аналізувалися два підпростори - ознаки - стимулятори демографічної ситуації та ознаки - дестимулятори.

Проаналізуємо одержані результати. І перший (Евклідові відстані), і другий (метод Варда) підходи чітко виділяють такі групи регіонів:

- 1) групи індустріальних областей - Донецька і Луганська та Дніпропетровська і Запорізька; за першим методом до них близька Харківська область; для цих регіонів характерні малі показники народжуваності, значні показники смертності, регресивний тип вікової структури населення;
- 2) групу прикарпатських регіонів - Львівський, Івано-Франківський, Чернівецький; за методом Варда до них подібні Закарпатська і Тернопільська області: високі показники народжуваності, низькі показники смертності в основному прогресивний тип вікової структури населення;
- 3) група поліських областей - Волинська і Рівненська: позитивний приріст населення; значна частка осіб працездатного віку; малий відсоток осіб похилого віку;
- 4) група причорноморських регіонів - Одеський, Миколаївський, Херсонський, АР Крим: середні показники народжуваності; досить значні показники смертності; природний відтік населення; середній рівень навантаження на працездатне населення;
- 5) інші регіони не створюють територіально цілісних і компактних угруповань.

Ще одна важлива складова геодемографічних процесів - *урбанізаційний розвиток країни та її регіонів*. Проаналізована динаміка урбанізаційних процесів на регіональному рівні. Обґрунтована систематика обласних регіонів і АР Крим за співвідношенням сільського та міського населення на руральні,

рурульно-урбанізовані, урбанізовано-руральні, урбанізовані. Проаналізовані особливості руху сільського і міського населення, для країни в цілому та її регіонів, що визначають їх різну участь у геодемографічних процесах. Встановлені значні регіональні відмінності в урбанізації країни, які потребують відповідного осмислення у контексті теми дослідження — типології регіональних геодемографічних процесів.

За співвідношенням міського і сільського населення регіони були систематизовані так:

*до *регіонів рурального типу* віднесені регіони, в яких частка міського населення становить до 30%;

*до *регіонів рурульно-урбанізованого типу* віднесені регіони, де частка міського населення коливається від 30 до 50%;

*до *регіонів урбанізовано-рурального типу* віднесені регіони, де частка міського населення коливається від 50 до 70%;

**регіонами урбанізованого типу* є області, де частка міського населення перевищує 70%.

На сьогодні найкращі умови для подальшого зростання мають найбільші міські поселення. Саме в них відбуваються найбільші соціально-економічні зміни. Поступово насичуючись виробничою і соціальною (в т.ч. і ринковою) інфраструктурою, ці населені пункти стають сприятливими для розміщення складних виробництв, розвитку сфери послуг та управлінської діяльності. В умовах соціально-економічної кризи такі міста стають центрами прогресивних змін у структуризації господарства, а їх мешканці - носіями нових суспільних відносин. Абсолютна ж більшість середніх та малих міст виявились неспроможними втримати існуючу кількість населення. Винятком є суто аграрні регіони, де сільське населення активно мігрує до міст.

Проаналізовані сучасні тенденції урбанізованого розвитку, пов'язані з процесами урбанізації та субурбанізації, дезурбанізації та формування приміських зон, ареалів дачного, котеджного, садово-городнього розселення.

Четвертий розділ - «**Територіальна організація населення - складова регіональних геодемографічних процесів**» Головне положення даного розділу - теоретико-методологічне порівняння систематики розселення за чинним адміністративно-територіальним устроєм та на генетичних, історико-географічних засадах. Авторська позиція тут така: не можна різко відійти від систематики розселення на адміністративно-територіальній основі за всіх її методологічних недоліків і протиріч. Необхідно цілеспрямовано і послідовно трансформувати її у генетичну систематику розселення з виділенням регіональних систем розселення на об'єктивних історико-географічних засадах. Саме на такий підхід нас спрямовує сучасна державна регіональна політика, що гостро потребує нової регіоналізації країни та адміністративно-територіальної реформи. Методологічним напрямом розв'язання такої проблеми є типологія регіональних (обласних) геодемографічних процесів, яка повного мірою враховує історико-географічні передумови і чинники регіоналізації країни.

На схемі (рис. 7.) показані два напрями систематики розселення - на адміністративно-територіальних засадах та на історико-географічній (генетичній) основі. Базовими одиницями систематики розселення за першим напрямком є системи розселення різних таксономічних рангів - від національної та регіональних (обласних, АРК) до міжрайонних, районних та локальних. Такий підхід не потребує спеціальних методик для виділення систем розселення різних рангів. Системи розселення автоматично «приписуються» відповідним адміністративно-територіальним одиницям і міняють свій статус у випадку зміни АТУ. Наприклад, дві регіональні системи розселення Одеської та Ізмаїльської областей після їх об'єднання стали однією регіональною системою розселення Одеської області. Методичні складнощі стосуються лише схем характеристик систем розселення різних рангів щодо більш-менш повного врахування передумов і чинників розселення, більш-менш вдалого врахування генетичних особливостей розселення.

Новий підхід ґносеологічно протистоїть традиційній систематичі розселення і разом з тим стикується з нею, істотно доповнює і розширює її. Вже наголошувалось, що у наступній адміністративно-територіальній реформі в Україні можуть скластися передумови для максимального зближення цих двох підходів: новий адміністративно-територіальний поділ країни буде (повинен бути!) максимально узгодженим з генетичною історико-географічною систематикою розселення. Але це справа майбутнього. А поки що є реальна потреба у прискореному розробленні генетичного (історико-географічного) підходу до багаторівневої систематики розселення в Україні.

На прикладі Українського Причорномор'я (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) та Одеського обласного регіону показані генетичні взаємозв'язки систем розселення різних рівнів. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я засвідчила їх макрорегіональну спорідненість і підтвердила методологічну правильність інтеграції сучасних обласних систем розселення у територіальні системи розселення більш високого рівня - регіональні (макрорегіональні). Сучасні системи розселення обласних рангів - Одеська, Миколаївська, Херсонська, природно інтегруються у макрорегіональну (регіональну) систему розселення вищого рангу - систему розселення регіону Українського Причорномор'я.

Другий приклад - генетична типологія селищ міського типу Одеського обласного регіону, підтверджує генетичну спорідненість складових обласних систем розселення з регіональними. Розглядається лише одна категорія поселень, яка своєю історико-географічною еволюцією засвідчує регіональні масштаби заселення та господарського освоєння краю.

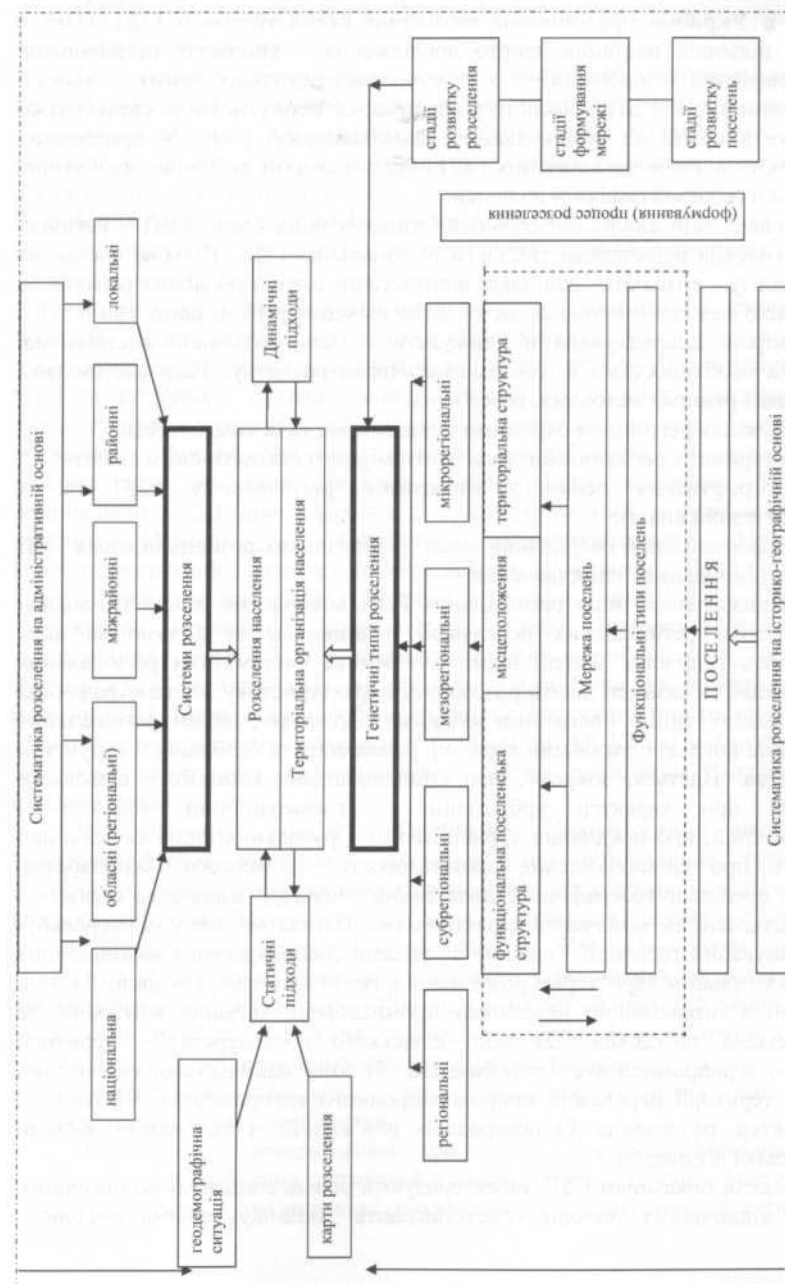

Рис. 7. Систематика розселення на адміністративних та генетичних засадах

*Розроблено автором

У п'ятому розділі «**Типологія регіональних геодемографічних процесів в Україні**» представлена методична схема типології ГДП. Одна з головних цільових настанов даного дослідження - типологія регіональних геодемографічних процесів. У теоретико-методологічному аспекті типологічний підхід ГДП обласного рівня створює передумови до систематики розселення в країні на регіональному (надобласному) рівні. У прикладних настановах типологію регіональних ГДП слід розглядати як основу майбутньої регіональної геодемографічної політики.

Порівняльний аналіз диференціації типологічних ознак ГДП у регіонах країни - головна передумова типології регіональних ГДП. Цільова настанова такого аналізу - визначити найбільш діагностичні ознаки обласних регіонів за розробленою методологічною схемою для визначення регіональних типів ГДП, певною мірою впорядкувати й ранжувати їх для подальшої систематики регіонів за особливостями їх геодемографічного розвитку. Така систематика розроблялась різними методами, серед яких:

- групування регіонів за окремими показниками та їх комплексами;
- кластеризація регіонів методами багатомірного статистичного аналізу;
- картографування основних показників регіональних ГДП та їх співставний аналіз;
- геоінформаційний оверлейний аналіз регіональних розподілів ознак ГДП та їх накладання і співставлення.

Для визначення типів регіональних ГДП використані якісні і кількісні характеристики регіональних передумов і чинників, за допомогою яких розроблялась типологія. Якісні відміни - основа систематики регіональних ГДП, кількісні показники дають розгорнуту характеристику геодемографічних процесів різних типів. Головними якісними характеристиками регіональних ГДП, на наш погляд, є загальний характер розселення та особливості структури господарства. Йдеться, зокрема, про співвідношення міського і сільського населення, про характер урбанізації - агломераційний, моно - і поліцентричний, про поєднання урбаністичних і руральних видів економічної діяльності, про співвідношення промисловості і сільського господарства. Практика суспільно-географічних досліджень засвідчує взаємопов'язаність і високу узгодженість зазначених характеристик. Нагадаємо, що у «Генеральній схемі планування території України» за видами господарського використання земель та загальним характером розселення розрізняють три різновиди: 1) зони урбанізації з інтенсивною переважно промисловою, міською житловою та господарською забудовою; 2) зони сільського господарства - території переважно агропромислового виробництва; 3) зони національної екологічної мережі - території переважно природоохоронного використання. Як бачимо, тут характер розселення безпосередньо пов'язаний з головними видами господарської діяльності.

Кількісні показники ГДП характеризують рівень соціально-економічного розвитку відповідних регіонів, представляють динаміку геодемографічного

розвитку регіонів, дають змогу більш точно прогнозувати процеси відтворення населення та його розміщення.

Обґрунтована **методична схема типології регіональних ГДП**. Регіональні типи ГДП визначаються на комплексних засадах за поєднанням передумов і чинників, що визначають особливості геодемографічного розвитку регіонів, з одного боку, і конкретними характеристиками і показниками регіональних демографічних процесів і руху населення - з другого. Розроблена **систематика регіональних ГДП** охоплює 8 типів і 13 підтипів. Наведені паспортні (скорочені) та розгорнуті характеристики регіональних типів і підтипів ГДП.

На рисунку 8 представлена карта типів регіональних геодемографічних процесів. Підкреслимо, що типологія регіональних ГДП - одна з головних цільових настанов даного дослідження, що обґрунтовує методологічний перехід від традиційних територіальних систем розселення, виділених на адміністративно-територіальній основі, до генетичних систем розселення, що об'єктивно формуються на історико-географічних засадах. Можна стверджувати, що таке завдання певною мірою виконане. За типами регіональних ГДП достатньо чітко прослідковуються історико-географічні регіони України - Поліський, Прикарпатський, Подільський, Причорноморський, Центральнo-Український, Донецький, Придніпровський. Мають генетичне прочитання і окремі регіональні типи ГДП - Столичний, Харківський, Кримський, Закарпатський. Слабо диференційованими щодо типологічних ознак ГДП виявились рурально-урбанізовані області - Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська. Вони утворюють два різних підтипи ГДП. Таким чином, робоча гіпотеза дослідження про те, що типологія адміністративних систем розселення (області та АР Крим) наближує нас до виділення генетичних територіальних систем розселення, знайшла своє підтвердження.

У шостому розділі «**Проблеми формування регіональної геодемографічної політики**» визначено, що розроблення регіональної геодемографічної політики потребує спеціальних обслідувань і досліджень. Для кожного регіону необхідно проаналізувати весь комплекс передумов і чинників, що визначають його демографічний розвиток. Необхідно також розробити кількісну і якісну оцінку головних параметрів регіональних геодемографічних процесів різних типів і підтипів. Офіційна схема регіоналізації України - справа недалекого майбутнього. Слід гадати, що вона буде взаємопов'язана і узгоджена з адміністративно-територіальною реформою країни, за якою адміністративно-територіальними одиницями першого рівня стануть саме регіони, замість сучасних областей.

Обґрунтовані методологічні принципи і організаційно-управлінські заходи щодо поглиблення державної демографічної політики і формування її нового напрямку - регіональної геодемографічної політики. З цією метою необхідно:

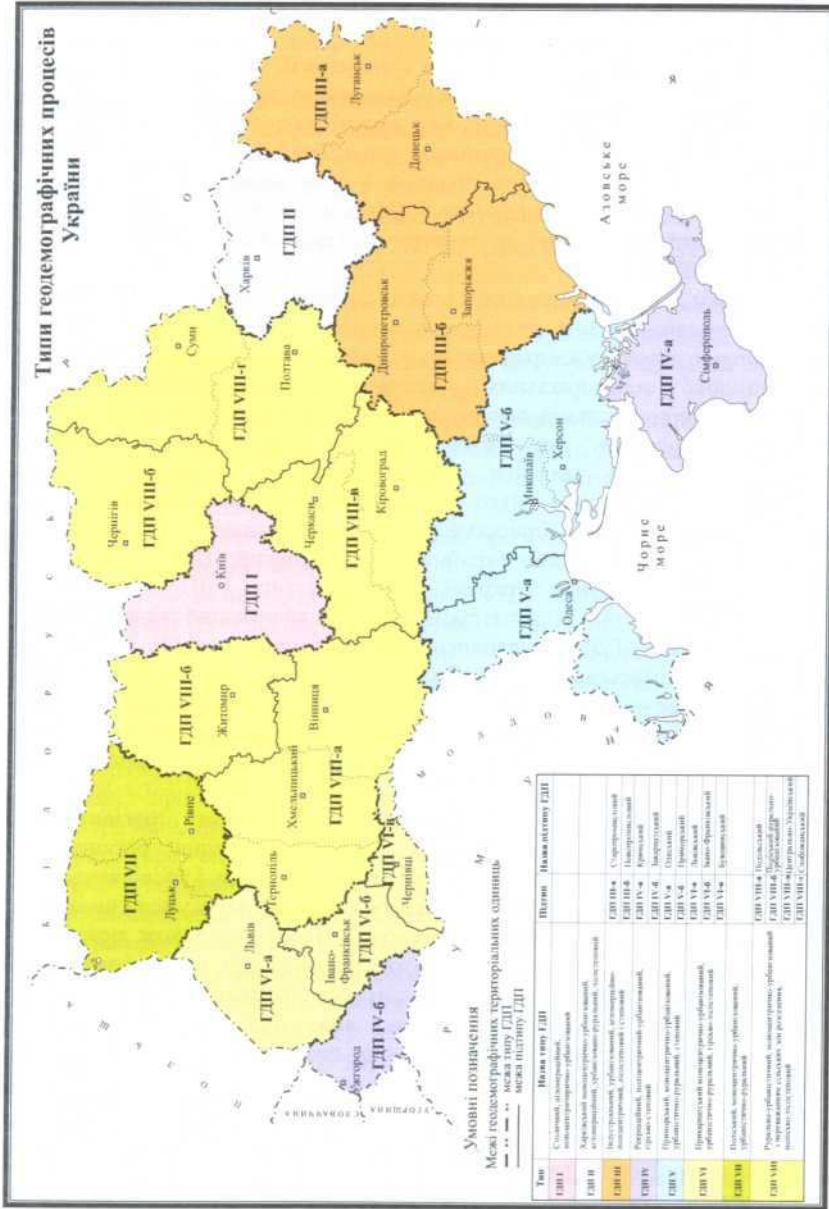

Рис. 8. Типи геодемографічних процесів України

- Узагальнити особливості демографічного розвитку країни та її регіонів в умовах державної незалежності. Виявити своєрідність демографічного розвитку України у нових політичних і соціально-економічних умовах. Проаналізувати сучасні демографічні переходи і трансформації у демовідтворювальних процесах на національному і регіональному рівнях.
- Стикувати демографічну політику з державною регіональною політикою у її сучасному розумінні. Здійснити методологічний перехід у дослідженні розселення населення від традиційних територіальних систем, що виділяються на адміністративно-територіальній основі, до регіональних систем розселення, узгоджених з новою регіоналізацією країни, проведеною за європейськими нормами регіоналізації, та очікуваною адміністративно- територіальною реформою країни.
- Забезпечити методологічний перехід від аналізу демографічних ситуацій у регіонах та їх порівнянь на різні дати для виявлення тенденцій демографічного розвитку регіонів до вивчення цілісних і безперервних геодемографічних процесів.
- Розробити теоретико-методологічні засади регіональної геодемографічної політики на основі систематики і типології регіональних геодемографічних процесів.
- Обґрунтувати концепції геодемографічного розвитку країни та її обласних регіонів і АР Крим на якісно нових методологічних засадах з максимальним урахуванням всіх передумов і чинників соціально-демографічних процесів, з розробленням науково-обґрунтованих прогнозів демографічного розвитку регіонів.
- У концепціях, стратегіях і програмах соціально-економічного розвитку України та її регіонів істотно посилити розділи, що представляють перспективний геодемографічний розвиток країни та її регіонів.
- Проаналізувати головні тенденції міграційного руху населення та їх вплив на чисельність і склад населення країни і регіонів, на регіональні геодемографічні процеси.
- При розробленні регіональної політики необхідно посилити суспільно- географічні дослідження духовної діяльності населення - етногеографічні, етнокультурні, конфесійну географію, політичну географію.

ВИСНОВКИ

1. В умовах впровадження в Україні державної регіональної політики (з 2001 р.), підготовки до регіоналізації країни та адміністративно-територіальної реформи на стику наук про народонаселення, географії населення та

регіоналістики сформувався новий науковий напрям - геодемографія. Об'єктом геодемографічних досліджень виступають територіальні (регіональні) демовідтворювальні комплекси, предметом вивчення слугує рух населення, що визначає особливості геодемографічного розвитку відповідних соціумів і таксонів, зокрема регіонів. Методологічним стрижнем геодемографії на регіональному рівні виступає концепція регіональних геодемографічних процесів. Префікс «гео» наголошує предметну своєрідність геодемографії, спрямовану на комплексний геопросторовий аналіз демовідтворювальних процесів і демографічного розвитку територіальних одиниць.

2. Авторська концепція регіональних ГДП представляє динамічні аспекти геодемографічного розвитку регіонів. Традиційні поняття «демографічний розвиток», «демографічний процес» розглядають динаміку народонаселення методом порівнянь статичних різночасових демографічних ситуацій, а геодемографія представляє рух населення як цілісний і безперервний процес, що має свої регіональні передумови і чинники, якісні і кількісні структурні параметри, певну траєкторію, тенденції та закономірності розвитку. Концепція геодемографічних процесів створює якісно нові теоретико-методологічні засади демографічного розвитку регіонів і повинна стати важливою складовою демографічної політики. Геодемографія вивчає демографічний розвиток територіальних соціумів, зокрема регіональних і методологічною основою державної регіональної політики.

3. На даний час у географії населення помітно переважають підходи, орієнтовані на кількісні показники руху населення. Якісні параметри демографічного розвитку соціумів привертають значно менше уваги. Як елемент наукової новизни нами введене і розроблене поняття *структурно-вікових деформацій*. Такі деформації фіксують епізодичні і масштабні втрати населення - негативні деформації, чи його притоку з інших регіонів - позитивні деформації. Деформації вікової структури населення породжують *демографічні хвилі*: вікова когорта населення, що зазнала негативної деформації через 20-30 років (демографічний лаг), стане базовою щодо подальшого відтворення населення. Потужні деформації можуть повторюватись кількаразово і поступово «розмиваються». Демографічні деформації та демографічні хвилі можуть істотно впливати на геодемографічний розвиток регіонів, вони повинні уважно розглядатись у будь-яких варіантах прогнозування демографічного розвитку регіонів. Регіональні ГДП мають свої графіки демографічного розвитку регіону, на яких показують динаміку змін чисельності населення та її структурування на певні стадії та фази. Обов'язковою складовою графіків регіональних ГДП повинні стати структурно-вікові деформації та демографічні хвилі. Особливості регіональних графіків характеризують за формальними параметрами, серед яких: амплітуда (розмах) змін чисельності населення; темпи таких змін - загальні і стадійні; напрями змін - загальні та проміжні; варіація динаміки населення - загальна та часткова. Зазначені параметри можуть використовуватись для різноманітних класифікацій і типологій ГДП.

4. В умовах формування державної регіональної політики, обов'язковими складовими якої є регіоналізація країни та її новий адміністративно-територіальний устрій (АТУ), постає актуальне завдання поєднати регіональну геодемографічну політику з державною регіональною політикою. Зокрема, необхідно здійснити перехід від територіальних систем розселення, безпосередньо прив'язаних до сучасного адміністративно-територіального устрою, до регіональних систем розселення, узгоджених з новою регіоналізацією країною та новим її адміністративно-територіальним поділом. Підкреслимо, що саме системи розселення населення регіонального рівня необхідно покласти в основу очікуваної регіоналізації країни з її поділом за європейськими нормами на базові регіони (NUTS-II). Головним методологічним напрямом переходу від сучасних територіальних систем розселення на базі чинного АТУ до регіональної систематики територіальної організації населення є типологія систем розселення обласного (плюс АР Крим) рівня. Це положення, як вже зазначалось, представляє робочу гіпотезу даного дослідження.

5. Базове поняття «регіональна геодемографічна ситуація розроблене як складова регіонального ГДП. Регіональна геодемографічна ситуація - це фіксований на певний час «зріз» регіонального демографічного процесу, якісна і кількісна характеристика демографічного розвитку регіону на певну дату. Головні характеристики і показники геодемографічної ситуації визначають демовідтворювальний потенціал регіону і особливості його подальшого геодемографічного розвитку.

Здійснено групування регіонів країни методами багатомірного статистичного аналізу за масивом даних (25 регіонів *41 показник), що характеризують сучасну геодемографічну ситуацію в областях та АР Крим. Результати такої кластеризації регіонів використані у подальшій типології регіональних ГДП і входять до інформаційної бази розроблення регіональної геодемографічної політики.

6. Урбанізаційні процеси на регіональному рівні проаналізовані як складові геодемографічного розвитку регіонів. Характеризовані сучасні тенденції геодемографічного розвитку регіонів, пов'язані з процесами урбанізації, субурбанізації та дезурбанізації, з формуванням агломерацій та приміських зон. Урбанізаційні процеси являють собою важливу складову геодемографічного розвитку регіонів і використовуються для типології регіональних ГДП.

7. Проаналізовані методологічні та концептуально-понятійні відмінності двох напрямків систематики розселення - адміністративно-територіальної (на адміністративних засадах) і історико-географічної (на генетичних засадах). Розроблений концептуально-понятійний апарат регіональної системи розселення.

8. Розроблена методична схема типології регіональних геодемографічних процесів. Типи ГДП встановлені за поєднанням ознак історико-географічних, розселенських, геодемографічних, соціально-економічних, суспільно-

географічних. На першій стадії групи ознак і критеріїв типології підлягають оцінці щодо їх класифікаційної інформативності. На другій - методами картографічного накладання та геоінформаційного оверлейного аналізу встановлюються характерні поєднання ознак і критеріїв, які і визначають регіональні типи ГДП.

9. Розроблена систематика регіональних ГДП, що охоплює 8 типів і 13 підтипів. Наведені паспортні (скорочені) та розгорнуті характеристики типів регіональних ГДП. Систематика ГДП у цілому підтвердила робочу гіпотезу нашого дослідження: методологічний перехід від сучасних територіальних систем розселення, виділених на основі чинного адміністративно- територіального устрою, до регіональних систем розселення, узгоджених з соціально-економічною регіоналізацією країни та її новим адміністративно- територіальним поділом, можна здійснити на засадах типології регіональних геодемографічних процесів.

Більша частина типів і підтипів регіональних ГДП добре узгоджується зі схемами регіоналізації України, обґрунтовані різними авторами у проектних розробках. Серед них Столичний регіон, Середнє Придніпров'я, Донбас, Українське Причорномор'я, Прикарпатський регіон, Кримський і Закарпатський регіони, Поліський, Подільський і Центрально-Український регіони. У подальших дослідженнях склад і межі регіонів країни можуть бути уточнені.

10. Обґрунтовані методологічні принципи формування регіональної геодемографічної політики як складової державної регіональної. У стратегіях і програмах соціально-економічного розвитку України та її регіонів необхідно істотно посилити розділи, що представляють їх перспективний геодемографічний розвиток.

СПИСОК ОСНОВНИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Монографії

1. Яворська В.В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я: Методологічні і методичні проблеми [монографія] / Вікторія Володимирівна Яворська. - Одеса: Астропринт, 2007. - 208 с.
2. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні [монографія] / Вікторія Володимирівна Яворська. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. - 384 с.

Статті у наукових фахових виданнях України та зарубіжних періодичних виданнях

1. Яворська В.В. Вплив історичних особливостей заселення та господарського освоєння на формування геодемографічних процесів в регіоні Українське Причорномор'я / В. В. Яворська // Наукові записки Вінницького

державного педуніверситету ім. М. Коцюбинського (Серія «Географія»). - Вінниця, 2006. - Вип. 12. - С. 222-226.

2. Яворська В.В. Вплив розселення населення в регіоні Українського Причорномор'я на розвиток геодемографічних процесів / В. В. Яворська, В. А. Сич // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Географія і сучасність. - Київ, 2006. - Серія 4. - Вип. 15. - С. 35-41. (Автором проведений аналіз геодемографічних процесів в регіоні УП).

3. Яворська В. В. Статеві-вікова структура населення як фактор геодемографічного процесу / В. В. Яворська // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. - Одеса, 2006. - Т. 11. - Вип. 3. - С. 53-58.

4. Яворська В. В. Вплив індикатора постаріння населення на формування геодемографічного процесу / В. В. Яворська // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія географічна. - Луцьк, 2006. - №3.-С. 288-292.

5. Яворська В. В. Розселення як визначальний чинник формування антропогенно-техногенного навантаження на прикладі Українського Причорномор'я / В. В. Яворська, С. Б. Куделіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Географія і сучасність. - Київ, 2006. - Серія 4. - Вип. 16. - С. 97-104. (Автором проаналізований вплив АТН на розселення).

6. Яворська В. В. Історичний огляд міграційних процесів в Україні / В. В. Яворська, С. Б. Куделіна // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. - Тернопіль: Підручники і посібники. 2006. - Вип. 2(14). - С. 104-111. (Автором проведений історичний аналіз міграцій в Україні).

7. Яворська В. В. Основні категорії та поняття геодемографічного процесу / В. В. Яворська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія географія. - Тернопіль, 2008. - № 2. - С. 57-62.

8. Яворська В. В. Історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях / В. В. Яворська // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Географія». - Сімферополь, 2011. - Том 24(63). - № 2. - Ч. 1. - С. 316-321.

9. Яворська В.В. Генетична типологія селищ міського типу Одеського обласного регіону / В. В. Яворська // Економічна та соціальна географія: наук. зб. - К., 2011. - Вип. 1(62). - С. 85-97.

10. Яворська В. В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури) / В. В. Яворська // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук, праць. - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. - Вип. 587-588: Географія. - С. 195-202.

11. Яворська В. В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я / В. В. Яворська // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук, праць. - Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. - Вип. 12(1). - С. 79-90.

12. Яворська В. В. Сутність та особливості соціальної сфери / В. В. Яворська, Ю. К. Яковлева // *Культура народів Причорномор'я: науковий журнал*. - Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2012. - № 227. - С. 104-110. (Автором розглянуто вплив демографічного чинника на особливості соціальної сфери).
13. Яворська В. В. Методологічні і методичні основи дослідження в контексті генетико-географічного підходу: концептуалізація понять регіону / В. В. Яворська // *Економічна та соціальна географія: наук. зб.* - К., 2012. - Вип. 1(64). - С. 35-52.
14. Яворська В. В. Депресивні території Українського Причорномор'я / В. В. Яворська // *Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки*. - Одеса, 2012. - Вип. 2(15). - С. 109-116.
15. Яворська В. В. Демографічний перехід і сучасні демографічні процеси / В. В. Яворська, А. Є. Калетинська // *Часопис соціально-економічної географії, міжрегіон. зб. наук, праць*. - Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. - Вип. 13(2). - С. 66-73. (Автором розглянуті і проаналізовані основні фази демографічного переходу та їх вплив на ГДП).
16. Яворська В. В. Генетично-типологічний підхід до систематики розселення / В. В. Яворська // *Економічна та соціальна географія: наук. зб.* - К., 2012. - Вип. 2(65). - С. 52-60.
17. Яворська В. В. Методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення населення / В. В. Яворська, А. Є. Калетинська // *Вісник Одеського національного університету. Серія Географія*. - Одеса, 2012. - Вип. 2(15). - С. 116-122.
18. Яворська В. В. Формування геодемографії як сучасного напрямку географії населення / В. В. Яворська // *Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки*. - Одеса, 2013. - Вип. 1(17). - С. 254-261.
19. Яворська В. В. Деформації статево-вікової структури населення та їх наслідки - демографічні хвилі у регіональних геодемографічних процесах / В. В. Яворська // *Часопис соціально-економічної географії міжрегіон. зб. наук, праць*. - Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. - Вип. 14(1). - С. 39-46.
20. Яворська В. В. Основні категорії та поняття геодемографічного процесу / В. В. Яворська // *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук, праць*. - Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2013. - Вип. 5655: Географія. - С. 134-138.
21. Яворська В. В. Методи формалізації та параметризації геодемографічних процесів / В. В. Яворська // *Економічна та соціальна географія: наук. зб.* - К., 2013. - Вип. 3(68). - С. 72-80.
22. Яворська В. В. Групування геодемографічних процесів в регіонах України за формалізованими ознаками / В. В. Яворська // *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук, праць*. - Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2013. - Вип. 672-673: Географія. - С. 175-178.

23. Яворська В. В. Аналіз структурно-вікових деформацій населення — регіональний аспект // В. В. Яворська // *Наукові записки ТНПУ Серія географія*, 2013.-№ 1(35).-С. 46-53.
24. Топчиев А. Г. Методологические проблемы и трансформации в современной социально-экономической географии / А. Г. Топчиев, В. В. Яворская // *Географический вестник*. - Пермь, 2011. - Вып. № 1(16). - С. 11-17. (Автором розглянуті шляхи впровадження суспільно-географічних досліджень у практику регіонального та соціально-економічного розвитку України).
25. Яворская В. В. Теоретические аспекты изучения трансформации систем расселения / В. В. Яворская, Д. А. Дирин // *Известия Алтайского отделения Русского географического общества*. — Барнаул: Изд-во: АлтГТУ, 2013. - Вып. 34. - С. 38-42. (Автором розглянуто теоретичні особливості трансформації системи розселення).
26. Яворская В. В. Особенности влияния естественного и механического движения населения на формирование типов геодемографических процессов в Украине и ее регионах / В. В. Яворская // *Вестник Курганского государственного университета. Серия «Естественные науки»*, 2013. - Вып. 6. - №3(30).-С. 109-113.
27. Яворська В. В. Методологічні засади геодемографічних процесів / В. В. Яворська // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. - К, 2013. - Вип. 1(61). - С. 16-21.
28. Яворська В. В. Природний та механічний рух населення України та її регіонів / В. В. Яворська // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Географічні науки*. - Луцьк, 2013. - № 16(265). - С. 126-133.
29. Яворська В. В. Загальна динаміка регіональних геодемографічних процесів в Україні / В. В. Яворська // *Вісник Харківського національного університету. Серія Геологія-Географія-Екологія: зб. наук, праць*. - Харків, 2013. - № 1084. - Вип. 39. - С. 201-206.
30. Анохин А. А. Малые города Украинского Причерноморья: генетическая типология // А. А. Анохин, В. В. Яворська // *Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 7. 2014. Вып. 1. - С. 146-156.* (Автором розглянуто генетичну типологію міст УП).
31. Yavorskaya Victoria, Todorov Vyacheslav. Geo-demographic Features of the Formation Process in the Danube Region of Ukraine / *Journal of Danubian Studies and Research*, Vol 3, No 1 (2013). - Pp. 293-299. (Автором розглянуто формування та вплив ГДП на розвиток регіону).

Статі в інших наукових виданнях

1. Яворська В. В. Вікова структура населення як провідний чинник геодемографічного процесу в Українському Причорномор'ї / В. В. Яворська, В. Б. Куделіна // *Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук. пр.* - Херсон: ПП Вишемирський, 2005. - С. 266-271. (Автором проведений аналіз вікової структури населення).

2. Яворська В. В. Теоретичні і методичні проблеми геодемографічного районування / В. В. Яворська // Зб. наук, статей Криворізького пед. ун-ту. - Кривий Ріг, 2006. - С. 53-58.

3. Яворська В. В. Вплив розвитку економіки на навколишнє природне середовище / В. В. Яворська // Зб. наук, статей Криворізького пед. ун-ту. - Кривий Ріг, 2006. - С. 121-124.

4. Топчів О. Г. Придунайський регіон: населення, геодемографічна ситуація, трудові ресурси / О. Г. Топчів, В. В. Яворська // Причорноморський екологічний бюлетень. - Ч. 2. - Одеса: ТОВ «ІНВАЦ», 2006. - С. 449-462. (Автором представлена комплексна характеристика геодемографічної ситуації регіона).

5. Яворська В. В. Особливості впливу статеві-вікової структури населення на формування демографічних процесів регіону / В. В. Яворська // Природно-територіальні та суспільно-географічні комплекси регіонів: історія формування, проблеми, перспективи: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю від часу утворення Луганської обл. (м. Луганськ, 27-29 травня 2008р.) / Відп. ред. Ю. О. Кисельов. - Луганськ: Альма-матер, 2008. - С. 164-166.

6. Яворська В. В. Рекреаційний потенціал Одеської області, його використання та перспективи розвитку туризму / В. В. Яворська, Н. Є. Нефедова // Географія в інформаційному суспільстві: зб. наук. праць. У 4-х тт. - К.: В-во Обрії, 2008. - Т. IV. - С. 249-251. (Автором розглянуто демографічна ситуація регіону та її вплив на розвиток рекреаційного потенціалу регіону).

7. Яворська В. В. Міські поселення Одеської області та перспективи їх розвитку / В. В. Яворська, Н. Є. Нефедова, Н. П. Михайлова // Краєведческий вестник. - Одеса: Одесский обл. гум. центр внешкольного образования и воспитания, 2009. - № 1. — С. 3-7. (Автором проведено групування міських поселень у та визначена їх роль у розвитку регіону).

8. Топчів О. Г. Методологічні аспекта історико-географічного вивчення розселення / О. Г. Топчів, В. В. Яворська // Регіон 2009 стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5-6 листопада 2009 р.) / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. // Харків, РВВ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. - С. 123-127. (Автором проаналізовані історико-географічні особливості розселення регіону).

9. Яворська В. В. Регіональна демографічна політика: завдання економічної і соціальної географії в її вивченні / В. В. Яворська, А. Є. Калетинська // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук, праць. - Херсон: ПП Вишемирський, 2009. - С. 468-473. (Автором розглядається вплив регіональної демографічної політики на розвиток регіону).

10. Яворська В. В. Застосування генетичного підходу у вивченні селищ міського типу Одеського регіону / В. В. Яворська // Регіон -2010: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю

(м. Харків, 4-5 листопада 2010 р.) / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. - Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. - С. 280-283.

11. Топчів А. Г. Геопланіровочная парадигма в украинской географии / А. Г. Топчів, В. В. Яворська // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития / Под ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова: материалы междунар. науч. конф. (г. Ростов-на-Дону, 4-8 мая 2010г.). - Ростов-н/Д: Изд-во ЮФУ, 2010. - С. 89-98. (Автором розглянуто розвиток геопланіровочної парадигми в українській географії).

12. Яворська В. В. Регіональна демографічна політика / В. В. Яворська, Н. Є. Нефедова // Завдання економічної і соціальної географії в її вивченні. Полікультурний слов'янський простір: шляхи та форми інтеграції: матеріали Міжнар. наук.-пед. конгресу IX Слов'янські педагогічні читання / за ред. Л. М. Голубенко, О. С. Цокур. - Одеса: видавець Букин Вадим Вікторович, 2010 - С. 299-303. (Автором розглянута геодемографічна ситуація та її залежність від демографічної політики регіону).

13. Яворська В. В. Типи міських поселень Одеського регіону та перспективи їх розвитку / В. В. Яворська, Н. Є. Нефедова, Н. П. Михайлова // Географія та екологія: наука і освіта: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Умань, 15-16 квітня 2010 р.) - Умань: Видавець «Сочинський», 2010. - С. 198-202. (Автором розглянуто перспективи розвитку міських поселень регіону).

14. Яворська В. В. Особливості формування сільського розселення Одеського регіону / В. В. Яворська // Регіон-2011: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Харків, 10-11 листопада 2011р.) / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. - Х.: ХНУ імені Каразіна, 2011. - С. 188-192.

15. Топчів О. Г. Методологічні і методичні проблеми регіоналізації України. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України / О. Г. Топчів, В. В. Яворська // Районування економічного простору України: питання методології та практики: зб. наук. пр. / НАН України. Інститут регіональних досліджень; відп. ред. Є. І. Бойко. - Львів, 2010. - Вип. 5(58). - С. 32-45. (Автором визначені проблеми регіоналізації України).

16. Топчів О. Г. Проблеми і перспективи регіоналізації України / О. Г. Топчів, В. В. Яворська // Формування ринкової економіки: зб. наук, праць. - Спец. вип. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи: у 2-х ч. - Ч. 1. - КНЕУ, 2011. - С. 69-76. (Автором розглянуто перспективи регіоналізації України).

17. Топчів О. Г. Проблеми та перспективи адміністративно-територіальної реформи в Україні / О. Г. Топчів, З. В. Тітенко, В. В. Яворська // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. - Львів, 2011. - Вип. 1(87). - С. 3-12. (Автором запропоновано врахування регіональної геодемографічної політики в формуванні нового АТУ).

18. Яворська В. В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я / В. В. Яворська // Суспільно-, фізико-географічні та

геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали всеукр.наук.- практ. конф., присвяченої 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ, 17-19 жовтня 2011) / Відп. редактор Мельник І. Г. - Луганськ: Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011.-С. 140-143.

19. Яворская В. В. Малые города украинского Причерноморья, их значение в системах расселения / В. В. Яворская // География, история и геоэкология на службе науки и инновационного образования: материалы Междунар. науч.- практ. конф., посвященной Всемирному дню Земли и 110-летию Красноярского регионального отделения Русского географического общества (г. Красноярск, 22-23 апреля 2011 г.) / Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева. - Красноярск, 2011. - Т. 1. - С. 203-205.

20. Яворська В. В. Адміністративно-територіальний устрій регіону УП / В.В. Яворська, А. Є. Калетинська // Регіон-2012: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Харків, 25-26 жовтня 2012 р. // Гол ред. колегії В. С. Бакіров. - Х.:ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. - С. 63-66. (Автором проведений аналіз АТУ в регіоні УП).

21. Топчів О. Г. Атлас морегосподарського комплексу України: концептуальні засади, структура і зміст / О. Г. Топчів, Н. Є. Нефедова, В. В. Яворська // Національне картографування: проблеми та перспективи розвитку: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. «Національні атласи у формуванні глобального інформаційного простору» (м. Київ, 13-14 вересня 2012 р.) - К.: ДНВП «Картографія», 2012. - Вип. 5. - С. 166-169.

22. Яворская В. В. Особенности геодемографических процессов в Украинском Подунавье / В. В. Яворская, Е. И. Николаева // Трансграничные геосистемы России и Украины: природная и социально-экономическая динамика: тезисы докладов 5-й междунар. молодежной науч. школы-конф. (Курская биосферная станция ИГ РАН, 16-19 мая 2013 г.). - М.: ИГ РАН, 2013. - С. 24-26. (Автором проаналізовані особливості розвитку геодемографічного процесу).

23. Топчів О. Г. Стадії формування геодемографії / О. Г. Топчів, В.В. Яворська // Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбутнє: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75 річчю утворення Луганської області (м. Луганськ, 8-10 жовтня 2013 р.) - Луганськ, 2013. - С. 56-62. (Автором виділені основні етапи розвитку геодемографії).

24. Яворська В. В. Предметна і методологічна визначеність геодемографічних досліджень / В. В. Яворська, Н. В. Заблотовська / Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбутнє: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75 річчю утворення Луганської області (м. Луганськ, 8-10 жовтня 2013 р.) - Луганськ, 2013. - С. 266-272. (Автором розроблено методологію аналізу геодемографічних досліджень).

25. Яворская В. В. Формирование понятия «геодемографический процесс» в общественно-географических исследованиях / В. В. Яворская // Наука и образование в XXI веке: науч. трудов. - Тамбов, 2013. - Ч. 3. - С. 158-162.

26. Яворська В. В. / Особливості формування міського і сільського населення України та її регіонів / В. В. Яворська, О. І. Ніколаєва // Регіон-2013: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Харків, 7-8 листопада 2013р.) // Гол ред. колегії В. С. Бакіров. - Х.:ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. - С. 63-66. (Автором розглянуто вплив урбанізації на розвиток населення України).

27. Яворская В. В. Основы региональной геодемографической политики в Украине / В. В. Яворская, А. Н. Шашеро // Общество, наука и инновации / Географические науки: сб. науч. трудов. - Уфа, 2013. - С. 70-75. (Автором запропоновані методологічні принципи формування регіональної геодемографічної політики як складової державної регіональної).

28. Яворская В. В. Геодемографический процесс в регионе Украинского Причерноморья (методология и метод исследования) / В. В. Яворская, Н. В. Димова // Наука и образование в XXI веке: сб. науч. трудов. - Тамбов, 2013. - Ч. 56. - С. 146-161. (Автором розроблено методологію вивчення геодемографічних процесів).

АНОТАЦІЯ

Яворської В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти - На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 - економічна та соціальна географія. - Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. - Одеса, 2014.

У дисертації представлені та обґрунтовані теоретико-методологічні розробки геодемографії як нового напрямку, що формується на перетині наук про народонаселення, географії населення та регіоналістики. Традиційні демографічні дослідження наголошують на закономірності процесів відтворення населення залежно від складу і структури соціумів, географія населення акцентує особливості територіальної організації населення, зокрема його розселення. Геодемографія вивчає геопросторовий розподіл руху і відтворення населення, закономірності демографічного розвитку окремих територій, зокрема регіонів. Геодемографія - наука про регіональні демовідтворювальні комплекси.

Методологічним стрижнем геодемографії виступає концепція регіональних геодемографічних процесів. Особливості демографічного розвитку регіонів визначає весь комплекс регіональних передумов і чинників - суспільно-історичних, природно-географічних, соціально-демографічних, економічних, етнокультурних, політичних. Рух населення у такому контексті найбільш повно й конструктивно представляє регіональний геодемографічний процес, який характеризує демографічний розвиток регіону як об'єктивний,

цілісний і безперервний процес. Підкреслимо, що нині динаміку руху населення переважно представляють поєднаним аналізом статичних, різночасових демографічних ситуацій.

У роботі розглянуто перехід від чинної систематики розселення населення на адміністративно-територіальній основі до регіональних систем територіальної організації населення. Офіційно визначенні територіальні системи розселення жорстко прив'язані до сучасного обласного поділу і мають відповідні характеристики і показники. Розглянуто методологічний перехід від сучасних систем розселення обласного рівня до регіональних розселенських таксонів на засадах типології регіональних геодемографічних процесів. Типи регіональних ГДП наближують нас до майбутніх регіональних систем розселення. Типологія регіональних ГДП - основа майбутньої регіоналізації країни, а регіони - адміністративно-територіальні одиниці першого рівня у новому адміністративно-територіальному устрої країни.

Ключові слова: демографія, географія населення, геодемографія, геодемографічний процес, демографічні хвилі, когорта, населення, генетичні типи розселення, генетичні типи розселення.

АННОТАЦИЯ

Яворской В. В. Региональные геодемографические процессы в Украине: теоретико - методологические аспекты - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук по специальности 11.00.02 - экономическая и социальная география. - Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова. - Одесса, 2014 .

В диссертации представлены и обоснованы теоретико - методологическое разработки геодемографии как нового направления, которое формируется на стыке наук о народонаселении, географии населения и регионалистики. Традиционные демографические исследования отмечают закономерности процессов воспроизводства населения в зависимости от состава и структуры социумов, география населения акцентирует особенности территориальной организации населения, в частности его расселения. Геодемография изучает геопространственное распределение движения и воспроизводства населения, закономерности демографического развития территорий, в частности регионов. Геодемография - наука о региональных демовоспроизводственных комплексах.

Методологической основой геодемографии выступает концепция региональных геодемографических процессов. Особенности демографического развития регионов определяют весь комплекс региональных предпосылок и факторов - общественно-исторических, природно-географических, социальнодемографических, экономических, этнокультурных, политических. Движение населения в таком контексте наиболее полно и конструктивно представляет региональный геодемографический процесс, который характеризует демографическое развитие региона как объективный, целостный и непрерывный процесс.

В работе рассматривается переход от действующей систематики расселения населения на административно-территориальной основе к региональным систем территориальной организации населения. Официально признанные территориальные системы расселения жестко привязаны к современному областному делению и имеют соответствующие характеристики и показатели. Рассмотрен методологический переход от современных систем расселения областного уровня к региональным расселенческим таксонам на основе типологии региональных геодемографических процессов. Типы региональных ГДП приближают нас к будущим региональным системам расселения. Более того, типология региональных ГДП - основа будущей регионализации страны, а регионы - административно-территориальные единицы первого уровня в новом административно-территориальном устройстве страны.

Ключевые слова: демография, география населения, геодемография, геодемографический процесс, демографические волны, когорта, население, генетические типы расселения, генетические типы расселения.

ABSTRACT

Yavorskaya V. V. Regional geodemographic processes in Ukraine: theoretical and methodological aspects. - The manuscript.

Thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Geographical Sciences in 11.00.02 - Economic and social geography. - Odesa 1.1. Mechnikov national university. - Odesa, 2014.

In the thesis are presented and substantiated theoretical and methodological developments of geodemographic as a new direction, which is formed by the intersection of science of population, population geography and regional studies. Traditional demographic studies indicate regularities of population reproduction, depending on the composition and structure of societies, population geography focuses particularly territorial organization of the population, in particular its settlement. Geodemographic studies geospatial distribution of movement of population reproduction and pattern of demographic development of areas, in particular regions. Geodemographic - the science of regional demographic reproductive complexes.

Methodological basis of geodemographic is concept of regional geodemographic processes. Features of the demographic development of the regions define the whole set of regional assumptions and factors - socio-historical, natural- geographic, socio-demographic, economic, ethno-cultural, political. Population movement in this context fully and constructively represents regional geodemographic process that characterizes the demographic development of the region as an objective, holistic and continuous process.

The paper deals with the transition from the current taxonomy of population settlement on administrative-territorial basis to regional systems of territorial organization of the population. Officially recognized territorial settlement system

rigidly attached to the modern regional division and have the appropriate characteristics and rates. The actual task was set - to go to a hypothetical regional systems of settlement, which may be made on the basis of the typology of modern territorial settlement systems of the regional level. Considered methodological transition from the modern settlement systems of regional level to regional resettlement taxons is possible only on the basis of the typology of regional geodemographic processes (GDP). Types of regional GDP bring us closer to the future of regional systems of settlement. Moreover, the typology of regional GDP is a foundation for future regionalization of the country, but regions are administrative and territorial units of the first level in the new administrative and territorial structure of the country.

Keywords: demography, population geography, geodemographic, geodemographic process, demographic waves, cohort, population, genetic types of settlement.

Підп. до друку 21.02.2014. Формат 60x84/16.

Гарн. Таймс. У мов.-друк. арк. 1,9. Тираж 100 прим. Зам. № 807

Видавець і виготовлювач:

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua

Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.